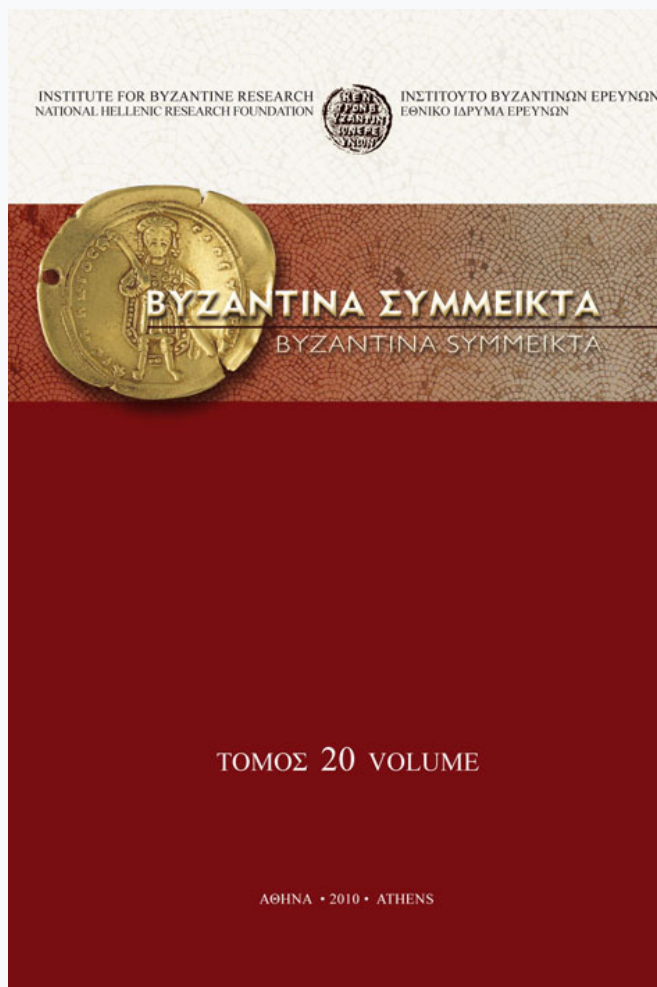


Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 20 (2010)

BYZANTINA SYMMEIKTA 20



Οι "Κατηγήσεις" του Μιχαήλ Χωνιάτη. Χρονολόγηση και ιστορική προσέγγιση

Καλλιόπη ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

doi: [10.12681/byzsym.981](https://doi.org/10.12681/byzsym.981)

Copyright © 2014, Καλλιόπη ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ Κ. (2010). Οι "Κατηγήσεις" του Μιχαήλ Χωνιάτη. Χρονολόγηση και ιστορική προσέγγιση. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 20, 39–66. <https://doi.org/10.12681/byzsym.981>

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

ΟΙ ΚΑΤΗΧΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο χρόνος και ο τόπος των *Κατηχήσεων*

Οι *Κατηχήσεις* του Μιχαήλ Χωνιάτη, έργο των τελευταίων δεκαετιών του 12ου αιώνα, περιλαμβάνονται στο Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου, που έχει κληροδοτηθεί στο Ιστορικό Σπουδαστήριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1906 ο Σπ. Λάμπρος, αφού μελέτησε τους κώδικες *Mosquensis Synodalis* 218 (olim 230) και 219 (olim 262) του 13ου και 15ου αιώνα αντιστοίχως¹, μετέγραψε τα κείμενα του Μιχαήλ Χωνιάτη και ετοίμασε κριτικό υπόμνημα με σκοπό να καλύψει το υπάρχον κενό στη συνολική και ολοκληρωμένη εικόνα του έργου του². Όμως, η έκδοση δεν πραγματοποιήθηκε.

Το Εργαστήριο Ψηφιακής Αποτύπωσης του Δημοσίου και Ιδιωτικού Βίου των Βυζαντινών, του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, ανέλαβε την ψηφιοποίηση του υλικού με σκοπό την

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Πιτσάκη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και επισημάνσεις του.

1. Για τη χρονολόγηση των χειρογράφων βλ. I. ČIČUROV, *Probleme der Erforschung des literarischen Nachlasses des Michael Choniates*, στο: *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines: Bucarest 6-12 Sept. 1971*, έκδ. M. BERZA - E. STANESCU, Bucarest 1976, 67-69.

2. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Μιχαήλ Άκομινάτου ανέκδοτος κατηχητική όμιλία, *NE* 6 (1909) 3-5 (στο εξής: ΛΑΜΠΡΟΣ, *NE* 6)· πρβλ. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, Αί ανέκδοτοι κατηχήσεις του μητροπολίτου Αθηνών Μιχαήλ Άκομινάτου, *NE* 21 (1927) 411-412 (στο εξής: ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Άνέκδοτοι κατηχήσεις*).

ηλεκτρονική δημοσίευσή του και τη δημιουργία βάσης δεδομένων, από την οποία ο ερευνητής θα μπορεί να μελετήσει τα κείμενα, με τη μορφή εικόνων, απευθείας από τα μεταγραμμένα χειρόγραφα του Σπ. Λάμπρου. Έτσι, το έργο του μητροπολίτη Αθηνών δημοσιεύεται έναν περίπου αιώνα μετά τη συγκρότηση της πρώτης εκδοτικής προσπάθειας.

Σχετικά με τις *Κατηγήσεις* του Μιχαήλ Χωνιάτη, το Αρχείο περιλαμβάνει το χειρόγραφο της κριτικής έκδοσης 21 από τις συνολικά 26 *Κατηγήσεις*, από την υπ' αριθμόν 5 έως την 26, πλην της 7³. Οι υπόλοιπες δεν διασώζονται, εκτός από την Κατήχηση 1, που έχει εκδοθεί αλλού⁴. Το σώμα αυτό αποτελείται από μεταγραμμένα χειρόγραφα, αριθμημένα από τον Σπ. Λάμπρο, στα οποία έχει δοθεί από το Εργαστήριο νέα ονομασία ψηφιακού τύπου, ώστε να καταστεί ευχερέστερη η ηλεκτρονική αναζήτησή τους στη βάση⁵. Από τις 21 *Κατηγήσεις* του Αρχείου είχαν εκδοθεί πέντε, επομένως υπήρχαν 16 ανέκδοτες, και από τις εκδεδωμένες μόνο η Κατήχηση 14 βασιζόταν σε αντιπαραβολή των δύο κωδίκων της Μόσχας⁶.

3. Πρόκειται για ανέκδοτη κατήχηση, που σώζεται αποσπασματικά. Επιγράφεται *Περὶ νηστείας* και δεν περιλαμβάνεται στο Αρχείο Λάμπρου. Για την Κατήχηση 7 βλ. Φ. Χ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν*, Ἀθήναι 1999, 35, όπου σχετική βιβλιογραφία (στο εξής: ΚΟΛΟΒΟΥ, Χωνιάτης).

4. Η Κατήχηση 1 έχει εκδοθεί από τον Oxoniensis Baroccianus 131 στο: ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. Α΄-Β΄, Ἀθήναι 1879-1880, Α΄, 107-125 και Β΄, 453 (στο εξής: ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀκομινάτος Α΄-Β΄*).

5. Σελ. α΄-γ΄, 1-891, α΄-κη΄ των χειρογράφων του Σπ. Λάμπρου. Βάση δεδομένων: Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου, *διαδικτυακός τόπος Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών*: <http://lamprosarcheio.arch.uoa.gr>, επιμ. ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ, κατηγορία: Μιχαήλ Χωνιάτης (Κατηγήσεις) (στο εξής: Κατήχηση). Σημειωτέον ότι για τις παραπομπές στο παρόν άρθρο χρησιμοποιούμε την ψηφιακή ονομασία των σελίδων του Αρχείου και όχι τη χειρόγραφη σελιδοποίηση του Σπ. Λάμπρου.

6. Κατήχηση 5: ARSENI, *Cetyre neizdannyya besedy Michaila Akominata mitropolita afinskago, greceskij tekst I russkij perevod*, Novgorod 1901, 1-81. Κατήχηση 8: ARSENI, ό.π., 88-156 και F. GREGOROVIVS, *Ιστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας: ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτῆσεως*, μετ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, τ. 2, Ἀθήνα 1906, 677-712. Κατήχηση 9: ARSENI, ό.π., 160-229. Κατήχηση 14: ΛΑΜΠΡΟΣ, *NE* 6, 5-31. Κατήχηση 19: ARSENI, ό.π., 234-289 και τμήμα της στο ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Χωρίον Μιχαήλ Ἀκομινάτου περὶ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης*, *NE* 13 (1916) 360-1. Κατήχηση 26: F. GREGOROVIVS, ό.π., 713-725. Πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 34-38, όπου περαιτέρω μεταγενέστερη βιβλιογραφία.

Οι Κατηχήσεις αυτές, βάσει του περιεχομένου τους, μπορούν να χωρισθούν σε δύο μέρη. Τα 15 πρώτα κείμενα του Αρχείου αποτελούν μία ομάδα, από την Κατήχηση 5 έως και την 20. Σε αυτή συμπεριλαμβάνεται και η Κατήχηση 1, που, όπως είπαμε, δεν βρίσκεται στο εν λόγω Αρχείο. Τα κείμενα αυτά, πέρα από τη θεολογική προσέγγιση διαφόρων θεμάτων, εμπεριέχουν πληροφορίες για την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική εικόνα της πόλης των Αθηνών, στοιχεία που δεν παρέχονται στις έξι τελευταίες. Εκείνες που αποτελούν τη δεύτερη ομάδα είναι αποκλειστικά θεολογικά κείμενα και, εκτός της αρίθμησης, έχουν το επιπλέον χαρακτηριστικό ότι επιγράφονται ως εξής: (κα΄) *περὶ πορνείας*, (κβ΄) *περὶ φιλαργυρίας*, (κγ΄) *περὶ θυμοῦ*, (κδ΄) *περὶ λύπης*, (κε΄) *περὶ ἀκηδίας*, (κς΄) *περὶ κενοδοξίας*⁷.

Σχετικά με τον χρονολογικό προσδιορισμό της πρώτης ομάδας, από τη μελέτη του υλικού φαίνεται ότι εκφωνούνταν μία Κατήχηση κάθε χρόνο την περίοδο λίγο πριν από τη Μεγάλη Σαρακοστή. Ο Χωνιάτης μνημονεύει την *ἐτήσιον ὁμιλίαν*, στην οποία οι πιστοί θα έπρεπε να δείχνουν *φιλοτιμότερον ζήλο*, ενώ αλλού δηλώνει ότι ήρθε και πάλι ο καιρός να αναλάβει το *πηδάλιον τῆς διδασκαλίας*, σχόλια που ενισχύουν την υπόθεση ότι οι ομιλίες αυτές συντάσσονταν μία φορά τον χρόνο⁸. Σε μία μάλιστα περίπτωση προσδιορίζεται σαφέστερα η περίοδος εκφώνησης των *Κατηχήσεων*: ο Χωνιάτης, μνημονεύοντας την έλευση της άνοιξης, καλεί τους πιστούς να υποδεχθούν χαρμόσυνα την επικείμενη περίοδο της νηστείας⁹. Δεδομένου ότι εκφωνούνταν κατηχήσεις καθ' όλη τη διάρκεια της Μεγάλης Σαρακοστής, όπως θα δούμε, η συγκεκριμένη αναφορά μας

7. Ο ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ (Ανέκδοτοι κατηχήσεις, 415) θεωρεί ότι οι επιγραφές αυτές είναι μεταγενέστερες προσθήκες.

8. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 6, MXB1046.5-11: *Πείθει γάρ με διὰ χρόνου ἐνεργεῖν τὸ οἰκεῖον καὶ τεθειμένον ὑπὲρ καπνοῦ τὸ τῆς διδασκαλίας πηδάλιον καθιέναι πάλιν (...) λύει μὲν τῆς χρονίου σιωπῆς (...)* Κατήχηση 8, MXB1104.1-4: *μὴ καθ' ἕκαστον μόνον ἐνιαυτοῦ κύκλον ἀφοσιοῦσθαί με τὴν πρὸς ὑμᾶς ταύτην προσλαλίαν ὡς ἀπλῶς ἔθει δουλεύοντα ἢ ἄλλως τῷ καιρῷ πειθόμενον (...)*, και παρακάτω (MXB1105a.1-2): *Δεῖ δὴ τὴν ἐτήσιον γοῦν ταύτην ὁμιλίαν ἐμὲ μὲν ὡς ἐξὸν διατιθέναι φιλοτιμότερον, ὑμᾶς δὲ ἀσμενέστερον ἀκροᾶσθαι καὶ ὡς εἶπεν ἐκκρεμέστερον (...)*. Στην Κατήχηση 20 μάλιστα (MXB2325.1-5 και MXB2328.8-9) τονίζει εκ νέου την άποψη ότι οφείλουν να προσέρχονται περισσότερες από μία φορές τον χρόνο, ώστε να είναι εφοδιασμένοι *εἰς ἐνιαυτὸν ὅλον*.

9. Κατήχηση 15, MXB2117.1-14.

οδηγεί λίγο πριν από την έναρξή της είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για την Κυριακή της Τυροφάγου, πριν από την Καθαρά Δευτέρα¹⁰.

Όπως φαίνεται, ο μητροπολίτης εκφωνούσε κάθε χρόνο μία Κατήχηση από την πρώτη ομάδα, ενώ ακολουθούσαν οι έξι της δεύτερης, μία για κάθε εβδομάδα της Μεγάλης Σαρακοστής. Η αναφορά στην Κατήχηση 10 είναι αρκετή για να αποκαλύψει τη σειρά αυτή των κειμένων: αφού αναφερθεί διεξοδικά στην εγκράτεια και τη γαστρομαργία, ο Χωνιάτης, ολοκληρώνοντας τη διάλεξη, δηλώνει ότι θα μιλήσει στο μέλλον για έννοιες που συσχετίζει με τα θέματα αυτά, που, όπως φαίνεται από τα κείμενα, πρόκειται για εκείνες που εξετάζονται στην Κατήχηση 21 και διαδοχικά έως την 26¹¹. Άλλωστε, κατά δήλωση του συγγραφέα, οι έξι τελευταίοι κατηχητικοί λόγοι διαμορφώνονται συμπληρωματικά μεταξύ τους¹². Συνεπώς, η δεύτερη ομάδα αποτελεί ενιαίο έργο και αφορά αποκλειστικά κατηχητικές παραινέσεις που σχετίζονται με την προετοιμασία των πιστών για το Πάσχα¹³.

Ο ακριβής χρονολογικός καθορισμός κάθε έργου δεν είναι δυνατός. Ωστόσο, η Κατήχηση 16 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Εδώ ο Χωνιάτης, αφού αναφερθεί σε μια μακρά περίοδο σιγής *διὰ τὰ ἐπιρρυνέντα ἀνιαρά*, που όμως δεν κατάφεραν να λυγίσουν την πόλη¹⁴, δηλώνει

10. Πρβλ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνέκδοτοι κατηχήσεις*, 415.

11. Κατήχηση 10, MXB1262.10-15: *Ἡβουλόμην δὲ καὶ περὶ τῶν ἐπομένων ἑκατέρω τούτων (δηλ. περὶ ἐγκρατείας καὶ γαστρομαργίας) λέγειν ἔτι ἄλλ' ἵνα μὴ τὰς ἀκοὰς ἀποκναίσητε, τῆς ὀμιλίας μηκνυομένης, νῦν μὲν ἅπιτε χαίροντες (...) διαλέξομαι περὶ τῶν ἐξῆς ἀρετῶν τε καὶ κακιῶν ἐς νέωτα (...)*. Κατήχηση 21, MXB2375.7-10 και MXB2378.10-13: (...) *ἔφθημεν δὲ ἤδη περὶ ἐγκρατείας καὶ γαστρομαργίας διαλέξασθαι, διαλεκτέον ἡμῖν ἐστὶ τανῦν περὶ τῶν ἀντιθέτων καὶ ἐπομένων ἐκείναις, πορνείας καὶ σωφροσύνης (...)*.

12. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 22, MXB2420.14-MXB2421.9: *Καὶ περὶ μὲν γαστρομαργίας καὶ τῆς ἀντιθέτου ταύτης ἐγκρατείας ἤδη διειλέγημεθα, ἀλλὰ καὶ περὶ πορνείας, τοῦ πονηροῦ γαστρομαργίας γεννήματος, καὶ περὶ τοῦ καλοῦ βλαστήματος ἐγκρατείας, τῆς σωφροσύνης*. Κατήχηση 23, MXB2455.10: *Οὕτω μὲν δὴ τοῖς προδιειλεγμένοις ὁ περὶ τῆς ὀργῆς λόγος ἀκόλουθος*.

13. Πρβλ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνέκδοτοι κατηχήσεις*, 416.

14. Στην Κατήχηση 16 (MXB2176.3-16) ο Χωνιάτης δηλώνει χαρακτηριστικά: *Καιρὸς γὰρ ἤδη προσθεῖναι δι' ἃ μικροῦ ἂν ἐκωφώθημεν καὶ εἰρηγήσαμεν, πρῶτον μὲν διὰ τὰ ἐπιρρυνέντα ἡμῖν ἀνιαρά, ὑφ' ὧν μὴ καταποθῆναι τελέως οὐκ ἀνθρωπίνης ἦν ἔργον δυνάμεως, θεοῦ δὲ μόνου τοῦ καὶ φυγάδα Προφήτην ἐξ ἐγκάτων κητῶν ἀνεσπακότος καὶ ἐκ λεοντείων ῥυσαμένου χασμάτων ἔτερον*. Μάλιστα, και σε επιστολή του 1198/9, προς τον πατριάρχη Θεοδοσίο Βοραδιώτη, χρησιμοποιεί την ίδια έκφραση, ότι *ἐκωφώθη*

ότι με την ομιλία αυτή ολοκληρώνει δεκαέξι χρόνια αρχιερατείας στην Αθήνα¹⁵, αναφορά που οδηγεί στο 1198. Δεν γνωρίζουμε εάν εκείνος που τοποθέτησε σε σειρά τις *Κατήχσεις* την αρίθμησε ως 16η, έχοντας υπόψη αυτό το στοιχείο, ούτε εάν αυτές διασώθηκαν με χρονολογική σειρά. Στις υπόλοιπες πάντως δεν γίνεται μνεία της αρχιερατείας, ούτε υπάρχουν άλλα στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ότι η θέση των σωζόμενων έργων στο corpus υποδηλώνει τη χρονική σειρά σύνταξής τους, με την εξαίρεση ίσως της Κατήχησης 19.

Όπως θα δούμε, η χρονολόγηση της Κατήχησης 16 δημιουργεί έναν ενδιαφέροντα συνειρισμό με τα στοιχεία της Κατήχησης 19. Εδώ ο Χωνιάτης αναφέρεται μεταξύ άλλων στον δάσκαλό του, τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, και στα θαύματα που σχετίζονται με τη μνήμη του· αναφορά η οποία την τοποθετεί μερικά χρόνια μετά τον θάνατό του (1195/6), πιθανόν μετά το 1198, καθώς έπρεπε να έχει παρέλθει ικανό διάστημα, προκειμένου να διαπιστωθεί και να διαδοθεί τυχόν θαυματουργική δράση. Συνεπώς, είναι πιθανό η Κατήχηση 19 να έπεται πράγματι της 16. Αν μάλιστα υποθέσουμε ότι τα κείμενα έχουν ακόλουθη χρονολογική συνά-

καὶ ἐσίγησε, χωρὶς πάλι να επεκτείνεται ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, Ἐπιστολαί, ἐκδ. F. ΚΟΛΟΝΟΥ, Michaelis Choniatae epistulae [CFHB 41], Berlin-New York 2001, Επιστολή 62, 84.4-5 (στο εἶξ: Επιστολή). Είναι ενδιαφέρουσα η αποκάλυψη ἐδῶ ότι οἱ Ἀθηναῖοι κατάφεραν να ἀντεπεξέλθουν σε δυσκολίες, που ὁμως ο Χωνιάτης δεν κατονομάζει. Ἡ δήλωση αὐτή ἴσως δεν ἀναφέρεται μόνο στα γνωστά προβλήματα τῆς μητροπόλεως για τα ὁποῖα το 1198 ο Χωνιάτης συνέταξε πλῆθος ἐπιστολῶν, καθὼς και τὸ Ὑπομνηστικὸν στον αυτοκράτορα Ἀλέξιο Γ' Ἄγγελο, κείμενα που στάλθηκαν μαζί στην Κωνσταντινούπολη και θεωροῦνται ἐνιαῖο ἔργο. Ἴσως υπονοεῖται κάποιον στρατιωτικὸν γεγονός του ἴδιου ἔτους, ὅπως ἡ ἀντιμετώπιση τῆς πειρατείας ἀπὸ τον αυτοκρατορικὸν ναύαρχο Στειριόνη ἢ ἡ δράση του Σγουρού. Ἄλλωστε, ο Χωνιάτης παραλείπει να σχολιάσει ἀναλυτικὰ τέτοια γεγονότα στα ἔργα του. Μόνο στην ἐπιστολή πρὸς τὸν μεγάλο δοῦκα Μιχαὴλ Στρουφνὸ (Επιστολή 60, 82.24) μνημονεύονται κάποιοι κακοήθεις γείτονες, σχόλιο που θα μπορούσε να υπονοεῖ τὴν δράση του Σγουροῦ ἢ των πειρατῶν. Δυστυχῶς, ἡ ἔνδεια των πηγῶν δεν ἐπιτρέπει βάσιμους συλλογισμούς. Για τὸ ἐνιαῖο ἔργο του Χωνιάτη το 1198 βλ. ἐνδεικτικὰ ΚΟΛΟΒΟΥ, Χωνιάτης, 145, 158, 162; G. STADTMÜLLER, Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138 - ca. 1222) [OC 33/2, no 91], Roma 1934, 249 [127]-250 [128] (στο εἶξ: STADTMÜLLER, Choniates). Για τὴν δράση του Στειριόνη βλ. H. AHRWEILER, Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles, Paris 1966, 290 κ.ε. (στο εἶξ: AHRWEILER, Byzance et la mer).

15. Κατήχηση 16, MXB2176.15-16: Ἐγκαδέκαιτον ἤδη τοῦτον ἐνιαυτὸν ἱερατεύω παρ' ἡμῖν, ὃ οὔτοι, καὶ τὴν μὲν ἐπέτειον τοῦ λόγου ποιούμαι σποράν (...).

φεια, θα πρέπει αναλογικά να τοποθετηθεί το 1201/2, ώστε το *corpus* να κλείνει με την 20 το 1202/3, προς τα τέλη της αρχιερατείας του Μιχαήλ Χωνιάτη¹⁶. Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν αναφέρεται ο Λέων Σγουρός, οι επιδρομές του στην Αττική και η πολιορκία της πόλης, που θα μπορούσαν ενδεχομένως να συνεισφέρουν σε ακριβέστερη χρονολόγηση¹⁷.

Ο παραπάνω συλλογισμός θα μπορούσε να επιβεβαιώσει τη χρονολόγηση και των υπόλοιπων κεμένων, όμως, όπως προαναφέρθηκε, δεν υπάρχουν άλλες αναφορές που να οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Κάποιες ασαφείς και συγκυριακές, στο πλαίσιο άλλων αναφορών, μνείες προκαλούν υποψίες ως προς τη χρονολογική τους τοποθέτηση, όμως αυτά τα συμπεράσματα είναι εξαιρετικά επισφαλής. Τέτοια είναι η περίπτωση της Κατήχησης 12, όπου μια γενικόλογη αναφορά σε *αύξομένας τῶν τελῶν ἀναβάσεις*, λόγω της διαφθοράς και απληστίας των κρατικών υπαλλήλων, θα μπορούσε, κατά μία έννοια, να σχετίζεται με τις αυξήσεις των τελών επί Αλεξίου Γ΄ όμως θα μπορούσε να ληφθεί και ως απλή αναφορά στην αισχροκέρδεια των προσώπων αυτών¹⁸.

16. Ο Χωνιάτης ανέλαβε τα καθήκοντά του πιθανότατα την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 1182, δεδομένου ότι ο προκάτοχός του, Γεώργιος Ξηρός, πέθανε τον Ιανουάριο του ίδιου έτους (ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α΄*, ιη΄). Φαίνεται ότι ο Χωνιάτης εκφώνησε 20 κείμενα στα 22 χρόνια που διετέλεσε μητροπολίτης Αθηνών. Δεν γνωρίζουμε για ποιούς λόγους υπάρχουν δύο έτη κενά κατηγήσεων. Ίσως δεν πρόλαβε να εκφωνήσει κατηγήσεις το 1182 και να ξεκίνησε από το επόμενο έτος, οπότε προκύπτει μία περίοδος 20 χρόνων (1183-1203), που συμφωνεί με το *corpus* των 20 κατηγήσεων. Ίσως, κάποιο άλλο σημαντικό γεγονός, όπως η δράση του Σγουρού ή τα γεγονότα πριν από την άλωση και η κρίση από την παρουσία των Σταυροφόρων στα εδάφη της αυτοκρατορίας, ήδη από το καλοκαίρι του 1203, ανέβαλαν την εκφώνηση κατηγήσεων την άνοιξη του 1204. Δυστυχώς, ελλείψει πληροφοριών μπορούμε να καταφύγουμε μόνο σε υποθέσεις. Για τα γεγονότα πριν από την άλωση βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, έκδ. I. A. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11.1], Berlin-New York 1975, 547 κ.ε. (στο εξής: Νικήτας Χωνιάτης).

17. Η ακριβής χρονολογία της πολιορκίας των Αθηνών δεν είναι γνωστή. Θεωρείται ότι συνέβη μετά το 1202· πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 16· STADTMÜLLER, *Choniates*, 174 [52]. Ο Μ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ (*Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους*, Θεσσαλονίκη 1986, 68, στο εξής: ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Η κατάκτηση*) θεωρεί ότι έπεται της άλωσης της Κωνσταντινούπολης το 1204, βασιζόμενος στον Νικήτα Χωνιάτη (606). Πάντως, ο Σγουρός συνιστούσε πρόβλημα ήδη από το 1200 (βλ. Επιστολή 75, 101.18-25 και 77, 103.17-23).

18. Κατήχηση 12, MXB2030. 12-13: (...) *ἐγὼ δέ, τὰς ἐντεῦθεν αύξομένας τῶν τελῶν ἀναβάσεις ἐναργέστατα βλέπων, ὀδύρομαι*. Ανάλογες δηλώσεις έκανε την ίδια περίοδο στο *Ύπομνηστικὸν* του 1198· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α΄*, 307. 8-14.

Ωστόσο, ούτε ο ενδεχόμενος συσχετισμός των *Κατηχήσεων* με τις *Επιστολές* μπορεί να παράσχει χρονολογικά στοιχεία. Οι αναφορές της Κατήχησης 1 στην αμάθεια και την *ἀγροικία* της πόλεως¹⁹, θα μπορούσαν, για παράδειγμα, να συσχετισθούν με αναφορές της περιόδου 1182/3 στον Μιχαήλ Αυτωρειανό ή των ετών 1183/95, στον Βασίλειο Πικρίδη, *λογαριαστή τοῦ πραιίτωρος*²⁰. Όμως, ανάλογοι συσχετισμοί είναι επίσης παρακινδυνευμένοι. Άλλωστε, ο Χωνιάτης παραπονιέται διαρκώς στις *Επιστολές* του από την Αθήνα για τον μαρασμό της πόλης, οπότε η συγκριτική μελέτη των δύο έργων προσφέρει επισφαλή χρονολογικά συμπεράσματα.

Πέρα από τον χρόνο, τα κείμενα δίνουν στοιχεία για τον τόπο εκφώνησης των *Κατηχήσεων*, όπως και για το κοινό που απευθύνονταν. Οι πιστοί, γυναίκες και άνδρες όλων των ηλικιών και των επαγγελμάτων²¹, συνέρρεαν, όχι πάντα με μεγάλη διάθεση²², πιθανότατα στον ναό της Παναγίας της Αθηνιώτισσας του Παρθενώνα²³. Ακόμη κι αν ο χώρος των κατηχήσεων δεν ήταν ο ναός της Παναγίας, η *ἱερά κιγκλῖς αὕτη* που διαχωρίζει τους ιερείς από το ποίμνιο, αν και πρόκειται για γενικόλογη αναφορά, ενισχύει το συμπέρασμα ότι οι κατηχήσεις διαβάζονταν εντός ιερού ναού. Θα παρίσταντο βεβαίως και μέλη του κλήρου²⁴. Το σίγουρο είναι ότι χρησιμοποιούσαν κάποιο χώρο στην Ακρόπολη, ίσως κοντά

19. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀκομινάτος Α΄*, 124-125.

20. Επιστολή 8, 11.2 και 52, 72.1-15. Για τον Πικρίδη βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 161, υπ. 531.

21. Κατήχηση 10 11, MXB1263.13-17: *ἐκ παντὸς γένους καὶ ἡλικίας πάσης καὶ παντοδαπῶν ἐπιτηδευμάτων (...)* ἀκροατήριον πολυμιγῆς Κατήχηση 12, MXB2016.4-11: (...) *γύναια καὶ νεανίσκοι καὶ παρθένοι καὶ μειρακύλλια..*

22. Κατήχηση 18, MXB2243.5-10: *Δέδοικα δέ, ὃ παρόντες, μὴ ποτε ἀλλήσωμεν ὑμῖν καὶ οὐκ ὀρχήσεσθε οὔτε τὴν ἐόρτιον, οὔτε μὴν τὴν ἐνόπλιον, ἀμφοτέρων, οἷς αὐτὸς τε οὐκ ἰσχυρὸν καὶ διάτορον, ἀλλ' ἀμενηνόν τι καὶ ἄπνονν ἄσειν μοι δοκῶ, καὶ ὑμεῖς δὲ νωθροὶ γεγόνατε ταῖς ἀκοαῖς διὰ τὰς θλίψεις τὰς εὐρούσας ἡμᾶς σφόδρα, ὡς δικαιότερους εἶναι ἐμὲ μὲν πενήθειαι μᾶλλον ἢ ἀλλήσαι, ὑμᾶς δὲ κόψασθαι ἤπερ ὀρχήσασθαι. Βλ. και Κατήχηση 8, MXB1105a.1-5.*

23. Επωνυμία σε σφραγίδα, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αἱ Ἀθήναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος*, Ἀθήναι 1878, 35 (στο εξής: ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀθήναι*).

24. Ο μητροπολίτης είχε κοντά του μεγάλο αριθμό κληρικών J. HERRIN, *Realities of Byzantine provincial government: Hellas and Peloponnesos 1180-1205*, *DOP* 29 (1975), 261 (στο εξής: HERRIN, *Provincial government*).

στο Επισκοπείο ή στα Προπύλαια²⁵, από όπου είχε κανείς πλήρη εικόνα της φυσικής ομορφιάς της Αττικής. Οι δεικτικές αντωνυμίες σε μνείες του Χωνιάτη επιβεβαιώνουν ότι οι πιστοί βρισκόνταν στην Ακρόπολη απ' όπου μπορούσαν να δουν πανοραμικά τὸν ἐγχώριον τουτονὶ Ἰλισσὸν ἢ Κηφισσὸν²⁶.

Τα ιστορικά στοιχεία των Κατηγήσεων

Οι Κατηγήσεις επιβεβαιώνουν και συμπληρώνουν σε μεγάλο βαθμό τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα από τις υπόλοιπες πηγές της περιόδου. Ο Χωνιάτης τονίζει την δραμεία μεταβολή της οικονομικής κατάστασης²⁷ και

25. Η κατοικία του μητροπολίτη ήταν πιθανόν στα Προπύλαια, αλλά είναι μάλλον απίθανο να εκφωνούνταν κατηγήσεις εκεί. Βλ. K. M. SETTON, Athens in the later twelfth century, *Speculum* 19 (1944), 178-208 [=K. M. SETTON, Athens in the Middle Ages, (Variorum Reprints, London 1975, III), 202 (στο εξής: SETTON, Athens): ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἀθήναι, 42.

26. Κατήχηση 8, MXB1105a.21. Βλ. και Κατήχηση 5, MXB1021a.20-23· MXB1013a.24-28: (...) παρὰ ταῖς πύλαις τοῦ ἱεροῦ τοῦδε (...) (ενν. Ακρόπολη): Κατήχηση 9, MXB1159. 6-8: ὁ ἐν Ἀκροπόλει νεὼς οὗτος (...).

27. Κατήχηση 8, MXB1135.9-12: ἵνα γὰρ μὴ πάσας ἀπαριθμῶμαι, οὐ ποίμνια ὠλιγόθησαν, οὐ βόες ἐπὶ φάτναις ἐξέλιπον; Ποῦ τὰ καταβληθέντα πέρυσσι σπέρματα; Για το ίδιο θέμα βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 12, MXB2033.7-17: Νῦν δ' ὅ τε ἰσχυρὸς λιμὸς καὶ τὸ μηδ' αὐτῶν τῶν κεραιῶν ἐμίπλασθαι ἧς ἐκπέπτωκεν εὐδαιμονίας ἀνέμνησε καὶ πρὸς αὐτὴν ἀναδραμεῖν διανέστησεν, ἐντεῦθεν τληπαθεῖς ἡμεῖς καὶ γυμνοὶ καὶ τοῦ παντὸς ἐνδεεῖς διὰ ταῦτα τὸν ἄρτον ἐσθίομεν οὐκ ἀνδροτί. Ἐπὶ τούτοις ἡ τῶν ἀκανθῶν καὶ τριβόλων ἀνατολή καὶ μοχθηρὰ βιοτή, καὶ ξένοι πάντες καὶ παρεπίδημοι καὶ οὐδὲ μέγχι βήματος ἐνὸς δεσποτοῦντες γῆς. Καὶ μάρτυρες οἱ φόροι καὶ οἱ δασμοί, ἐφ' οἷς οἱ ἀργυρολογοῦντες πράκτορες. Ο Χωνιάτης αναφέρεται συχνά στην οικονομική κατάσταση της Αθήνας. Στο Προσφώνημα προς τον πραιπόριτο Δημήτριο Δραμύ, τονίζει χαρακτηριστικά τη μεταβολή (ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἀκομινάτος Α', 157-159 και σποράδην). Πράγματι, υπήρξε έντονη οικονομική δυσπραγία σε σχέση με το παρελθόν. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον 12ο αιώνα η Αθήνα ήταν αξιόλογο οικονομικό κέντρο, αν και δεν έφτανε στα επίπεδα της γειτονικής Θήβας ή της Κορίνθου, και είχε ευρύτερες διοικητικές αρμοδιότητες. Στη δικαιοδοσία της μητροπόλης Αθηνών υπάγονταν μεγάλες μονές, όπως η μονή Δαφνίου και η μονή Καισαριανής. Η μοναστηριακή περιουσία υπήρξε προφανώς αρκετά μεγάλη. Μάλιστα, μεταξύ 1185/92, ο Χωνιάτης συνέταξε απάντηση προς τον Θεόδωρο Κασταμονίτη, μεγάλο λογοθέτη και θείο του Ισαάκιου Β' Αγγέλου, για να διαμαρτυρηθεί για τη σύνταξη χρυσόβουλλου που στερούσε δικαιώματα από τη μητρόπολη Αθηνών (Επιστολή 44, 60.54-57). Η Αθήνα παρέμενε πάντα πόλη αγροτικού χαρακτήρα. Το Πρακτικόν των Αθηνών, έγγραφο πιθανόν μεγάλης μονής της Αττικής, που δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς συντάχθηκε, αλλά οπωσδήποτε πριν από το 1204, μαρτυρεί πάνω από εικοσιπέντε χωριά, εξαρτημένους

τον πνευματικό μαρασμό²⁸ της πόλης, όπου οι κάτοικοι ασχολούνται αποκλειστικά με τη γεωργία και τις χειρωνακτικές εργασίες. Η οικονομική δυσπραγία, η μετανάστευση και η πενία οδήγησαν σε έλλειψη τεχνικών ειδικοτήτων και κάμψη του εμπορίου²⁹. Οι κάτοικοι, όπως αναφέρει

αγρότες (*παροίκους*), μεγάλα υποστατικά (*προάστεια*) και δωρεές. Βλ. E. GRANSTREM - I. MEDVEDEV - D. PAPACHRYSSANTHOU, *Fragment d'un Praktikon de la region d'Athènes (avant 1204)*, *REB* 34 (1976), 10-15 (στο εξής: *Πρακτικόν*). Πρβλ. Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, *Μεσαιωνική Αθήνα*, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β', γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 392 (στο εξής: ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, *Μεσαιωνική Αθήνα*). Α. Ρ. ΚΑΖΔΗΑΝ - Α. W. ΕΡΣΤΕΙΝ, *Change in Byzantine Culture in the eleventh and twelfth centuries*, Berkeley-Los Angeles - London 1985, 48 (στο εξής: ΚΑΖΔΗΑΝ - ΕΡΣΤΕΙΝ, *Change*). HERRIN, *Provincial government*, 259-266.

28. Επιστολή 8, 12.3-6' 33-36. Στις Κατηχήσεις δεν αναφέρεται ειδικά στο θέμα αυτό, αν και δεν παραλείπει να τονίσει το χαμένο μεγαλείο της πόλης (βλ. ενδεικτικά: Κατήχηση 12, ΜΧΒ2031.10-16, υπ. 95). Πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 83· SETTON, *Athens*, 183-184· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αθήναι*, 44-51.

29. Επιστολή 8, 13.38-39: *ἔξελιπε καὶ φουσητήρ, οὐ σιδηρεὺς παρ' ἡμῖν, οὐ χαλκεύς, οὐ μαχαιροποιός, ταῦτα δὴ τὰ χθὲς καὶ πρὸ τρίτης ἔτι σωζόμενα*. Σε επιστολή προς τον Δημήτριο Τορνίκη (32, 46.56-57), ο Χωνιάτης παραπονιέται ότι οι εισφορές που καταβάλλονται στη μητρόπολη από τα συστήματα των Αθηνών δεν είναι επαρκείς, αναφορά που υπαινίσσεται την ύπαρξη εργαστηρίων στην πόλη. Πρβλ. G. DAGRON, *Αστική οικονομία στο: Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β', γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 77 (στο εξής: DAGRON, *Αστική οικονομία*). Πάντως, πρέπει να υπήρξε ικανό εργατικό δυναμικό και τεχνίτες, αν λάβουμε υπόψη ότι ο προκάτοχος του Χωνιάτη, Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, μητροπολίτης από το 1160 έως το 1175 (βλ. προσφάτως: Ε. ΜΑΛΑΡΙΑΓΑ, *Η βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I): Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, Πανεριώτατος Μητροπολίτης Αθηνών και Υπέροτιμος, Βυζ Σύμ* 19 (2009), 99-145, κυρίως 172), επιδόθηκε σε μεγάλα οικοδομικά έργα στην Ακρόπολη. Πβλ. P. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993 [Cambridge 1997], 177, στο εξής: MAGDALINO, *Manuel*). Οι Κατηχήσεις, αλλά και οι υπόλοιπες πηγές, δεν δίνουν σαφή στοιχεία για τα τεχνικά επαγγέλματα. Ούτε στο *Πρακτικόν* αναφέρονται ονόματα επαγγελματιών, εκτός ίσως από την περίπτωση του Ιωάννη Χαλκέα, από το χωριό Κυβισσάς (σημ. Κηφισιά), επώνυμο δηλωτικό επαγγελματικής ιδιότητας προφανώς προγόνου του, που όμως αναφέρεται ως *ξευγαράτος* (*Πρακτικόν*, Β2 10). Όσον αφορά στο εμπόριο, οι Κατηχήσεις δεν παρέχουν στοιχεία παρά μόνο μέσα από τις εκτενείς αναφορές στην πειρατεία, που θα δούμε παρακάτω, υπονοείται μείωση, παρακώλυση της διαδικασίας ή ενδεχόμενος εμπορικός αποκλεισμός. Πάντως, η πληροφόρηση από τις *Επιστολές* δηλώνει εμπορική κάμψη, που πρέπει να ήταν πρόσφατη. Σε επιστολή του 1198/9, ο Χωνιάτης αναλύει το θέμα στον υπεύθυνο για την διοίκηση της περιοχής, τὸν μεγάλο δοῦκα Μιχαήλ Στρουφνό. Στην προσπάθειά του να εμπνεύσει την φιλοτιμία

στις *Κατήχησεις*, ασχολούνται με *τεχνύδρια*, δείγμα υποτονικότητας των επαγγελμάτων αυτών³⁰. Το θέμα απασχόλησε τον μητροπολίτη που αποφάσισε να αναλάβει προσωπικά δράση και να συντάξει επιστολή, αιτούμενος αρωγή σε γεωργικά εργαλεία και γνωστές γεωργικές μελέτες³¹.

Η μνεΐα σε νεόφυτους αμπελώνες στην Κατήχηση 12³², επιβεβαιώνει την προσπάθεια για ανάκαμψη της γεωργίας: αναφορά ενδεικτική της οικονομικής και αγροτικής δυναμικής της πόλεως, ίσως και του ενδιαφέροντος που επέδειξε ο μητροπολίτης στο θέμα αυτό. Από το υπόλοιπο έργο του Χωνιάτη, έχουμε μόνο μία γενική πληροφορία, που αφορά στον

του, ο Χωνιάτης φωτίζει μια όψη της εμπορικής δυνατότητας της πόλης κατά το άμεσο παρελθόν (Επιστολή 60, 82.16-21). Κάτι ανάλογο ίσως υπονοείται στην Κατήχηση 19 (ΜΧΒ2312.12-14): *Ἐντεῦθεν ἡπειρος μὲν χερσαίων ναυαγίων ἐμπέπλησται, θάλασσα δὲ αὕτη μεγάλη καὶ εὐρύχωρος ληστῆσι πλέον ναυσὶν ἢ φορτίσιν ἐστένωται, αἱ πλείους δὲ ἡπειροὶ, τοῦ καθαροῦ Χριστιανῶν ἠρημωμένοι σπέρματος, ἀσεβῶν χώρος ἐστί. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ γενικότερη αποσταθεροποίηση της δημογραφικῆς εικόνας των Αθηνῶν επηρέασε άμεσα το εμπόριο. Για την εμπορικῆ όψη του λιμανιού του Πειραιά βλ. Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – Ν. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Το λιμάνι του Πειραιά κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, *Βυζαντιακά* 21 (2001), 379-380 (στο εξής: ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Πειραιάς). Για τη θέση των εργαστηρίων και των εμπορικῶν δρόμων βλ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, Μεσαιωνική Αθήνα, 393-394· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Απόψεις των βυζαντινῶν πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β΄, γεν. εποπτεία. Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 215-216 (στο εξής: ΜΠΟΥΡΑΣ, Απόψεις).*

30. Κατήχηση 5, ΜΧΒ1011a.25-ΜΧΒ1012a.1: *Ἄλλ' ἐπέπερ ὅμιεις ὁ παρὼν σύλλογος ἄλλος ἐξ ἄλλων ἐπιτηδευμάτων τὰς ἀφορμὰς ἔχετε, καὶ ὁ μὲν τις περὶ γῆν φιλοπονεῖ, ὁ δὲ διὰ τεχνυδρίου τινὸς τὴν ἐφήμερον τροφήν πορίζεται, καὶ ταύτην γλίσχρην οἱ πλείους καὶ ἀνχηρὰν καὶ μετὰ θερμῶν μεμαγμένην ἰδρώτων (...).*

31. Ο Μιχαήλ απευθύνεται στον πρώην πατριάρχη Θεοδόσιο στην Τερέβινθο για την αποστολή γεωργικού βιβλίου, καθώς και στον επίσκοπο Γαρδικίου και Περιστεράς, Επιφάνιο, αιτούμενος τη συμβολή των άριστων αμαξοποιών της περιοχής, καθώς και αρωγή σε γεωπονικά εργαλεία και εγχειρίδια (Επιστολή 22, 31.15-19 και 43, 58.8-13). Μάλιστα, ελλείψει τεχνικών ειδικοτήτων, ο γηραιός μητροπολίτης αναγκάζεται να ασχοληθεί προσωπικά και να επιδοθεί σε χειρωνακτικές εργασίες υποτιμητικές, όπως θεωρούνταν, για τους μορφωμένους άνδρες (πρβλ. Επιστολή 30, 41.18-22). Για τη θέση και την εμπορικῆ σημασία της επισκοπῆς βλ. Α. Π. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν*, Αθήνα 1974, 162-163· R. J. LILIE, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeleri (1081-1204)*, Amsterdam 1984, 187.

32. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 12, ΜΧΒ2035.11.

πευκεδενή, τον ρητινίτη οίνο, δημοφιλές παράγωγο της αττικής γης, που δεν του άρεσε καθόλου, λόγω της συνήθειας να αλλοιώνεται με μεγάλη ποσότητα ρητίνης, δημιουργώντας ένα μείγμα που του προκαλούσε *ἀηδίαν*³³. Βέβαια, είναι μάλλον απίθανο να υπήρξαν θεαματικά αποτελέσματα στον αγροτικό τομέα, λόγω της πειρατείας, των επιδρομών του Σγουρού και τελικά της έλευσης των Λατίνων.

Είναι γεγονός ότι το φυσικό περιβάλλον της περιοχής δεν ευνόησε τη γεωργική ανάπτυξη της πόλης, όπως επισημαίνει ο Μιχαήλ. Το *πετρῶδες τῆς ἀρουρης*, τα περιορισμένα ύδατα και ο ταλαίπωρος αγρότης που πασχίζει μάταια να δαμάσει την τραχιά γη είναι θέματα που θίγει επανειλημμένα στις *Κατήχησεις*³⁴. Αντιστοίχως και στις *Επιστολές*, ο Χωνιάτης,

33. Κατά τη δύσκολη περίοδο 1183-1185, ο Χωνιάτης γράφει στον Ευθύμιο Μαλάκη ότι ούτε ο *πικρός, ἔχεπευκῆς* οίνος των Αθηνών δεν μπορεί να τον απαλλάξει από τη βαρυθυμία (Επιστολή 19, 23.14-19). Την *θανατώδεα γεῦσιν* του οίνου αυτού σχολιάζει στο ποίημά του *Θεανὸ* (ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀκομινάτος Β'*, 378. 92).

34. Κατήχηση 12, MXB2029-MXB2030, σποράδη: (...) (ἡ Αττική) *εὔσταχυς νομίζεται τις καὶ παμφόρος, καὶ παρὰ τοῦτο ἀκριβεστέροις καταμετρεῖται ταῖς πήχεσιν*, και MXB2036.1-8: (απευθυνόμενος στους κάθε λογής αδικούντες): *θαυμαστὸν οὖν ὅπως μὴ καὶ τὸν ὑπὲρ κεφαλῆς ἡμῶν χαλκοῦν ὡς τὰ πολλὰ οὐρανὸν μετρεῖτε σπιθαμῇ καὶ εἰς ὄμβροφόρον καινοτομεῖτε, ὃ πάντα τολμῶντες ὑμεῖς καὶ ῥαδίως πονηρίαν γράφοντες καὶ γῆν μὴ μόνον μετροῦντες δρακί, ἀλλὰ καὶ τὴν σιδηρᾶν τιθέμενοι μαλακὴν καὶ πείριαν ἄρουραν, τὴν δ' ἄνυδρον εἰς πολυχεύμονα, καινουργοῦντες, τῷ γραφικῷ καλάμῳ, ὡς τῇ ῥάβδῳ Μωσῆς τὴν ἀκρότομον*. Κατήχηση 16, MXB2177.7-16: *Ἵ κενοσπουδε σὺ τοῦ λόγου σπορεῦ, ὃ τῶν ξυγεῶρων πολυτλημονέστατε, τί τοῦτο καινὸν ἀτύχημα πάσχεις; Ἄρα ἐξ μεγαλήτεα πόντον ῥιπτεῖς καὶ καθ' ἡλιβάτων πετρῶν, καὶ παρὰ τοῦτο κλάων μὲν ἀεὶ βάλλεις σπέρματα, οὐ ποτε δὲ χαίρων αἴρεις δράγματα. Πότε δὲ καὶ θήσεις θαλύσια; Πότερον σὺ μόνος τῆς ἀκαρπίας αἴτιος; μὴ νεῶν νεώματα καὶ προομαλίζων τὴν ἄρουραν, ἀλλὰ σπείρων ἐπ' ἀκανθῶν, εἴτε φειδομένως καὶ οὐκ ἐπ' εὐλογίαις παρὰ τὰ προφητικά τε καὶ ἀποστολικά παραγγέλματα, ἢ καὶ τὸ ὑλοχαρὲς καὶ πετρῶδες τῆς ἀρουρης τῆ εὐετηρία προσίσταται, ἢ καὶ σπερμολόγα πτηνὰ πρὶν ἢ ταῖς ἀύλαξιν ἐντεθάφθαι τὰ σπέρματα διαρπάζουσι; Βλ. και Κατήχηση 5, MXB1012a.4-15 (βλ. υπ. 38)· Κατήχηση 8, MXB1105a.19-23 (βλ. υπ. 37)· Κατήχηση 12, MXB2029.4-15. Η εικόνα ως προς το πετρῶδες της Αττικής γης έχει διαμορφωθεί από την αρχαιότητα. Ο Πλάτων αναφέρει χαρακτηριστικά ότι τα βουνά της Αττικής προβάλλουν μέσα από τη γη *οἶον νοσήσαντος σώματος ὁστᾶ, περιερρηκνίας τῆς γῆς ὄση πείριρα καὶ μαλακῇ, τοῦ λεπτοῦ σώματος τῆς χώρας μόνου λειφθέντος* [Πλάτων, *Κριτίας* 111 b 5-6, έκδ. J. BURNET, Oxford 1902 (ανατύπ. Oxford 1968)]. Η πόλη απλώνεται στη βάση του ασβεστολιθικού βράχου της Ακρόπολης. Η όψη από τον Παρθενώνα, δίνει στον θεατή την εικόνα του λεκανοπεδίου της Αττικής τριγυρισμένου από βουνά και άλλους μικρούς λόφους: ο Ύμηττός, το Αιγάλεω, η Πεντέλη,*

με αφορμή το άνυδρο και βραχώδες έδαφος των Αθηνών, αναφέρει στον Ευθύμιο Μαλάκη: *πάλαι μὲν πέτρα τις ἦν Ἀθήνησιν ἐν παροιμίαις ἀδομένη ἀγέλαστος, νῦν δὲ πᾶσα ἡ Ἀττικὴ πέτρα λέγεται ἂν οὐκ ἀκόμῳ ὡς ἄνικμος καὶ παρὰ τοῦτο ἀγέλαστος*³⁵. Σε αυτά θα μπορούσε να προστεθεί μία φυσική καταστροφή: η ανομβρία με ακόλουθη ξηρασία που έπληξε την πόλη γύρω στο 1185, όπως υποστηρίζει ο Σπ. Λάμπρος στη διατριβή του για την πόλη των Αθηνών, βασιζόμενος σε δύο επιστολές που αντάλλαξαν ο μητροπολίτης με τον επίσκοπο Νέων Πατρών Ευθύμιο Μαλάκη³⁶. Όμως, προσεκτικότερη μελέτη ανάλογων αναφορών από τις

ο Κορυδαλλός, ο Λυκαβηττός κ.ά. Μάλιστα, μελετώντας τα τοπωνύμια της περιοχής, αν και πολλά μεταγενέστερα της εποχής που εξετάζουμε, διαπιστώνεται ότι το ανομοιογενές έδαφος των Αθηνών, πετρώδες, πηλώδες ή βραχώδες κατά περιοχή, υπήρξε αφορμή για την επικράτηση πολλών τοπωνυμίων δηλωτικών του εδάφους της. Βλ. ενδεικτικά Κ. ΜΠΗΡΗΣ, *Αί τοπωνυμίας τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1971 (Αθήνα 2005), σποράδην.

35. Επιστολή 20, 24.31-33· 132, 218.59.

36. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀθήναι*, 51 κ.ε. Επιστολή 20, 24.17-38: *Ἐπέλιπον τοὺς παραδείσους οἱ ποταμοί, τὰς λαχανεῖας αἱ κρήναι, τὴν Καλλιρρόην τὸ ρεῖθρον, οἱ μελισσῶνες τὸν Ἰμῆτιόν, αἱ πόαι τὰ ποιμνία. Χαλκοὺς γὰρ ὁ καθ' ἡμᾶς οὗτος οὐρανός, ἡ δὲ γῆ σιδηρᾶ, ταῦτα δὴ τὰ θεόθεν τῶν ἁμαρτωλῶν ἐπιτίμια, καὶ ὡς ὑπὸ τὴν διακεκαυμένην ζώνην τὰς οἰκήσεις ποιοῦμενοι ἄνομβροι παράπαν ἐσμὲν καί, ὡς εἶποι ἂν τις, ἀλίβαντες. Ὅθεν οὐδὲ ἡ ποτὲ χρυσὴ ζώνη ἔτι χρυσὴ καὶ τοὺς Ἀθηναίους εὐφροσύνη περιζωννύουσα, ἄτε μηδεμῖα εὐμοιροῦσα χλωρότητος, ἀλλ' αὐτὸς γεγονυῖα καὶ σφίγγουσα λύπη τοὺς ταλαιπώρους ὡς οὐδ' ὅτιοι ἀπολείβουσα ὑγρὸν ἔλαιον ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΜΑΛΑΚΗΣ, *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν* (Ἰπάτης), *Τὰ σωζόμενα*, τ. 1, ἐκδ. Κ. ΜΠΟΝΗΣ, Ἀθήνα 1937, 39-40.12-21 και σποράδην (στο ἐξῆς ΜΑΛΑΚΗΣ): *Κᾶν γοῦν ὑδάτων οἱ κρουνοὶ τὴν Ἀθηναίων πόλιν ἐπέλιπον, κᾶν ποταμοὶ καὶ πίδακες ἀπεψύγησαν, ἀλλὰ τὰ τῆς σῆς σοφίας ῥεῖθρα περιλιμνάζουσιν αὐτὴν καὶ κατάρδουσιν. αὐτὰ τοῖς παραδείσοις καὶ ἄκαρπα τὰ φυτὰ, ἀλλ' οἱ τῆς σοφίας λειμῶνες ὡς εὐανθεῖς καὶ πολὺκαρποι. ἄνευ μελισσῶνος ὁ Ἰμῆτιός, ἀλλ' ὑπερβλύζει τὸ τοῦ λόγου μέλι τοῖς Ἀθηναίοις καὶ τὸν ὄντως γλυκασμὸν ἀποσταλάσσει τὰ ὄρη καὶ οἱ βουνοὶ τὴν ἀληθεύουσαν ἀγαλλίασιν. ἠχρεῖται ἡ χρυσέα ζώνη τῷ καιρῷ τυραννηθεῖσα καὶ τὸ τοῦ χρυσοῦ κάλλος ὄλεσασα, ἀλλὰ κοσμεῖ τὴν πόλιν τὸ χρυσεῖον ἄνθος τῶν ἀρετῶν, ὅσαι λαμπρῶς τὸν ἀρχιποιμένα περιστέφουσι καὶ τὴν ἐκ Θεοῦ περιζωννύουσι δύναμιν. Στις αναφορές αυτές είναι πιθανό να αντικατοπτρίζονται προσωπικές ή αλληγορικές απόψεις για το γεγονός, που αποτελούν τμήμα παραμυθητικής προσπάθειας, ακολουθώντας τις επιστολογραφικές τάσεις της εποχής. Άλλωστε, είναι περίεργο ότι ο Μαλάκης αρκεῖται μόνο σε αναφορές για την Αττική, εφόσον μια τέτοιας έκτασης ξηρασία θα γινόταν έντονα αισθητή στην Ἰπάτη. Για την τάση «του συγγραφέα να μεταφέρεται στην κατάσταση του παραλήπτη», βλ. αναλυτικά: Η. HUNGER, *Die hoch-***

Κατηχήσεις οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αλληγορικές εκφράσεις και στα δύο έργα. Οι αναφορές των Κατηχήσεων 8 και 18, αλλά και πλήθος άλλων σχετικών σημείων στα κείμενα, καταδεικνύουν ότι ο Χωνιάτης, ορμώμενος συχνά από βιβλικά χωρία και περιστατικά, επιλέγει να παραλληλίσει την κατάσταση των Αθηνών και την έλλειψη βοήθειας με την ανομβρία, ως θεομηνία, λόγω της ανθρώπινης πλεονεξίας και διαπλοκής³⁷.

Σε σχέση με την αλιεία, το σχόλιο στην Κατήχηση 5 ότι οι κάτοικοι δεν τρέφονται με ψάρια, ενισχύει την εύλογη σκέψη ότι η διατήρηση εκτενούς αλιευτικής δραστηριότητας επηρεάστηκε αρνητικά³⁸, κυρίως *sprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. 1, München 1978, 214 κ.ε. Για το θέμα της Ξηρασίας βλ. υπ. 37.

37. Ο Χωνιάτης δανείζεται χωρίο του προφήτη Ιερεμία για να συνδέσει τις αναφορές του για την κατάσταση των Αθηνών: *Χαλκοῦς γὰρ ὁ καθ' ἡμᾶς οὗτος οὐρανός, ἡ δὲ γῆ σιδηρᾶ (...)* (Δευτερονόμιον, 28.23· πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 233). Πρόκειται για συνηθισμένο στον Χωνιάτη ρητορικό σχήμα που δεν υποδηλώνει στην πραγματικότητα φυσική καταστροφή. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 8, MXB1133a.15-MXB1135.5-6, 9-17: (...) *τὴν τῶν καθ' ἡμᾶς πραγμάτων ἀγχίστροφον μεταβολήν, οὕτω τεταγμένων ἐπὶ παιδαγωγία ἡμετέρα παρὰ θεοῦ (...)*. *Ἴνα γὰρ μὴ πάσας ἀπαριθμῶμαι, οὐ ποίμνια ὀλιγώθησαν, οὐ βόες ἐπὶ φάνταις ἐξέλιπον; Οὐ χαλκοῦς ὁ ὑπὲρ κεφαλῆς οὐρανὸς γέγονεν; οὐ σιδηρᾶ ἡ γῆ παρὰ τοῦτο; Ποῦ τὰ καταβληθέντα πέρυσι σπέρματα; Τίνα ἐδρεψάμεθα δράγματα; Τίς γεωργὸς δρεπάνης ἦψατο ἢ ποῖον ὄγμιον θεριστὴς ἤλασεν ἢ τίνα θημιωνίαν ἀμαλοδέτης ἤγειρεν; Ἐντεῦθεν ἡσχύνθησαν ἄλωνες καὶ σιτώνες ἀραχνίων ἐμπίπλανται, κονιοροτοῦ δὲ πλήρεις αἱ ἀποθήκαι καὶ τὰ ταμειᾶ κενὰ καὶ αὐχμοῦ πολλοῦ γέμοντα, λιμοῦ δὲ κατορχεῖται παντὸς καὶ τὸ τῆς σιτοδείας κακὸν τὴν χώραν ἡμῶν διαβόσκειται.* Πρβλ. Κατήχηση 18, MXB2243.14-MXB2244.17-MXB2273.7-15, όπου ο Χωνιάτης αναφέρεται σε *πάνδημιον* και *χρόνιον νόσον* και *θεομηνίαν*. *ἐξηράνθη οἶνος, ὀλιγώθη ἔλαιον, ἐξηράνθησαν οἱ γεωργοί, ἀπόλωλε τρυγητὸς ἐξ ἀγροῦ*, αναφορά την οποία εξέλαβε ο ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ (Ἄνεκδοτοι κατηχήσεις, 417) ως ενδεικτική ασθeneιών και θανάτων εξαιτίας του λιμού. Πρόκειται για αλληγορικές εκφράσεις, πρβλ. Κατήχηση 16, MXB2187.16-18: *Τῶν δὲ ποικίλων νόσων καὶ τῶν θανάτων, ὧ γενναῖοι, τῆς δὲ γλισχρότητος τῶν καρπῶν, αὐχμοῖς, ἐρυσίβαις, ἀνεμοφθορίαις διαλωβωμένων, τίνα δήπου καὶ αἰτιασόμεθα;* Ανάλογες αναφορές για «ξηρασία» βλ. Κατήχηση 12, MXB2036.1-8 (βλ. υπ. 34)· Επιστολή 20, 24.17-38 (βλ. υπ. 36)· Επιστολή 27, 36.29-30. Για τα ρητορικά σχήματα του Χωνιάτη βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 220-221.

38. Κατήχηση 5, MXB1012a.4-15: (...) *ἄνθρωποι πένητες καὶ τοῖς πόνοις τῶν χειρῶν ἀποτρεφόμενοι, ἔχοντες περὶ τέχνας ἢ τῆ γῆ ἐπικύπτοντες καὶ πολλοῖς οὕτως ἰδρῶσι ῥαινόμενοι μόγις τῶν ἐφημέρων εὐποροῦμεν ἀλφίτων, τρυφῆς δὲ ὄνομα μόνον ἀκούομεν, ταύτην δὲ τίς ἐστὶν οὐκ ἴσμεν, ὡς μᾶζι ἐνευπαθοῦντες τὰ πολλὰ, καὶ ταύτη κριθίνῃ, κρέως δὲ ἢ ὄσπον ἰχθυροῦ οὐδὲ διὰ πολλῶν ἐξῆς περιόδων προσπατόμεθα, λαχάνοις δὲ ἀγροίσι*

εξαιτίας της πειρατείας. Δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες σχετικά με το θέμα. Ο Χωνιάτης στις *Επιστολές* αρκείται στην αυτονόητη πληροφορία ότι η αλιεία, λόγω της φυσικής θέσης της Αττικής, υπήρξε κύρια ενασχόληση των κατοίκων³⁹. Άλλωστε, η περιοχή υπήρξε αξιόλογο κέντρο παραγωγής πορφύρας, ενώ το επάγγελμα του *κογχυλαρίου* πρέπει να γνώρισε σημαντική άνθηση, αν κρίνουμε από την ομώνυμη συνοικία στα νότια της Ακρόπολης⁴⁰.

Οι *Κατήχησεις* έρχονται να συμπληρώσουν τα δεδομένα των πηγών στο θέμα της κτηνοτροφίας. Αν και παρέχονται μόνο γενικά στοιχεία, σχηματίζεται η εντύπωση της, αν όχι μεγάλης, τουλάχιστον σημαντικής παραγωγής, ενώ τονίζεται η μεταβολή της κατάστασης. Εδώ γίνονται αναφορές σε *βόες, βουκόλια και ποίμνια προβάτων*, που έχουν εκλείψει, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να μην τρέφονται με κρέας⁴¹. Συναφή αναφορά στην κτηνοτροφική δυνατότητα της περιοχής δίνει το *Ύπομνηστικόν* προς τον Αλέξιο Γ' Άγγελο, όπου αναφέρονται *θρεμμάτων όλα ποίμνια και όρνιθων όλας άγέλας*, που πλήττονται από τη ληστρική οικονομική πολιτική⁴², αλλά και στο *Πρακτικόν*, όπου, εκτός από πολλούς ακτήμονες, μαρτυρούνται *βοϊδάτοι, ζευγαράτοι*, αλλά όχι και μεγάλοι κτηνοτρόφοι⁴³. Στις *Επιστολές* ο Χωνιάτης δεν αναφέρεται ιδιαίτερα στο θέμα,

ή έντει ή τυρω ή τράπεζαν ένιότε ίλαρύνοντες ές άκραν τρυφήν δοκοϋμεν έκφέρεσθαι, οίνου τε έκτροπίου και ύδαροϋ σπανίως όσα και άνθοσμίου όσφραινόμεθα, ως έναι την διά βίου ύμων δάιταν πολλών τής τών εύπορωτέρων ένγκρατείας στυγνοτέραν και σκληροτέραν.

39. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 19, ΜΧΒ2312.14-15: (...) *θάλασσα μεγάλη και εύρύχωρος*(...) (βλ. υπ. 29). Πρβλ. Επιστολή 9, 14.15-19· Λάμπρος, *Άκομινάτος Β'*, 554, όπου αναφέρεται στη μονή Καισαριανής και του Κυνηγού των Φιλοσόφων, που ανέπτυξαν αλιευτική δράση στις θάλασσες της Αττικής. Το γεωφυσικό ανάγλυφο της παραλιακής ζώνης της Αττικής είναι κατάλληλο για αλιεία και τα ψάρια, αναπόσπαστο τμήμα της μεσαιωνικής διατροφής, θα ήταν ιδιαίτερος προσιτά σε περιοχές κοντά στα λιμάνια, όπως και κατά την αρχαιότητα. Βλ. Α. DALBY, *Σειρήνια Δείπνα*, μετ. Ε. ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, Ηράκλειο 2001, 122, 203, 215.

40. *Πρακτικόν*, 27-28, 35. Πρβλ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, Μεσαιωνική Αθήνα, 392, υπ. 27. Για την αλιεία των κοχυλιών βλ. Επιστολή 135, 222.9-12· ΜΠΟΥΡΑΣ, *Απόψεις*, 216· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Β'*, 635.

41. Κατήχηση 8, ΜΧΒ1136a16-18, ΜΧΒ1135.10 (βλ. υπ. 37)· Κατήχηση 5, ΜΧΒ1012a.9-10 (βλ. υπ. 38).

42. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α'*, 309.5-10.

43. *Πρακτικόν*, 17, 39-40.

παρά μόνο αρκείται στο σχόλιο ότι η Αττική δεν υπήρξε *ζωοτρόφος* στο επίπεδο ενδεχομένως της γειτονικής Θήβας⁴⁴. Πάντως η κτηνοτροφική δυνατότητα της περιοχής θεωρείται δεδομένη, άποψη που ενισχύεται από τη μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη ότι ο Σγουρός άρπαξε πολλά ζώα κατά τη λεηλασία της περιοχής⁴⁵.

Πέρα από αυτά, η δυσχερής οικονομική κατάσταση του πληθυσμού την εποχή της αρχιερατείας του Χωνιάτη ήταν γεγονός, που οδήγησε σε κατώτερης ποιότητας διατροφή και λιμό. Ο μητροπολίτης στις *Κατήχσεις* διεκτραγωδεί την κατάσταση του πληθυσμού, τονίζοντας ότι οι λαϊκές μάζες καταναλώνουν λιγοστό κριθάρι, τροφή δεύτερης διαλογής, και σπάνια *ίλαρύνει την τράπεζαν* ένας πολλός βρασμένων οσπρίων, λίγο τυρί ή άγρια λάχανα⁴⁶. Είναι φανερό ότι ο Χωνιάτης περιγράφει ένα πρόβλημα διαβίωσης του πληθυσμού που είχε επίδραση στη δημογραφική κατάσταση. Η πολυετής φορολογική καταπίεση, οι αυθαιρεσίες των κρατικών λειτουργών, ίσως και γαιοκτημόνων⁴⁷, αλλά και η πειρατεία, απείλησαν την πόλη με λιμό. Ο λαός επιβαρύνθηκε τόσο, ώστε πάσχιζε να επιβιώσει, με συνέπεια πολλοί να εξαναγκασθούν να μετοικήσουν ή να καταφύγουν στα βουνά. Η εικόνα των πενήτων που περιφέρονταν

44. Επιστολή 60, 82.11. Ο Χωνιάτης, παραπονούμενος το 1198/9 στον Μιχαήλ Στροφνό, σχολιάζει έμμεσα την οικονομική δυνατότητα της πόλης προφανώς σε σχέση με τη γειτονική Θήβα. Αλλωστε, την ίδια περίοδο παρουσιάζει συγκριτικά τις δύο πόλεις και αλλού, για να επιτύχει καλύτερους φορολογικούς διακανονισμούς. Βλ. ενδεικτικά Επιστολή 65, 52-57. Πβλ. Κολοβογ, Χωνιάτης, 139-140.

45. Νικήτας Χωνιάτης, 608, 40-43.

46. Κατήχηση 5, ΜΧΒ1012α.4-15 (βλ. υπ. 38)· Κατήχηση 15, ΜΧΒ2146.5-9· Κατήχηση 16, ΜΧΒ2187.16-18 (βλ. υπ. 37).

47. Πέρα από τους κάθε λογής κρατικούς υπαλλήλους και τη φορολογική πολιτική, η οικονομική αποδυνάμωση της περιφέρειας την εποχή που εξετάζουμε οφειλόταν στην απόδοση του μεγαλύτερου μέρους των προϊόντων στην πρωτεύουσα. Ο Χωνιάτης επισημαίνει και καταδικάζει την πρακτική αυτή, που ερημώνει τις πόλεις και έχει επιπτώσεις στην κοινωνική ζωή. Επίσης, η απουσία κρατικού ελέγχου των επαρχιών είχε οδηγήσει σε φορολογικές αυθαιρεσίες (βλ. ενδεικτικά Επιστολή 50, 69.52-70.68· πρβλ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α΄*, 309.5-10). Σε αυτά, θα μπορούσε να προστεθεί η δράση των τοπικών γαιοκτημόνων, που υπήρξε ενδεχομένως καταλυτική για την οικονομική αποσταθεροποίηση της περιοχής, αν και δεν γίνεται εκτενής λόγος στο έργο του Χωνιάτη. Για όσους λυμαίνονταν οικονομικά την περιοχή βλ. Κατήχηση 12, ΜΧΒ2033.12-14· Επιστολή 14, 19.27-31· 64, 87.25-29. Για την ύπαρξη εύπορων οικογενειών στην περιοχή βλ. υπ. 56. Για την τοπική διοίκηση βλ. HERRIN, *Provincial government*, 270-276, 282-284.

αναζητώντας λιγοστό κριθάρι, γυναίκα και παιδιάρα παρὰ μίαν ἢ καὶ δευτέραν ἡμέραν ἐσθίειν φιλοτιμούμενα, ἄνθρωποι που ἔμοιαζαν σαν ταριχευμένοι ἀπὸ τὴν ἀδυναμία, ἀναπαριστᾶ ἐξαθλιωμένους πληθυσμούς ἀγνώστου μεγέθους, που συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὴν κοντινὴ ὑπαιθρο στο Κάστρον τῶν Ἀθηνῶν με τὴν ἐλπίδα τῆς ἐπιβίωσης⁴⁸.

Ἡ οικονομικὴ κρίση, ὁμως, ἐνισχύει τὴν παραβατικὴ συμπεριφορὰ. Ὁ Χωνιάτης παρουσιάζει τέτοια φαινόμενα στὶς *Κατηγήσεις*, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὅτι δὲν ἀπαντοῦν οὔτε στὰ πλέον *θηριώδη τῶν αὐτονόμων ἔθνῶν*⁴⁹. Κάποιοι ἐκμεταλλεύονται τὴν ευκαιρία γιὰ νὰ ἀρπάξουν τὴν παρουσία ὄσων ἐφυγαν ἢ νὰ κλέψουν ζῶα, ἐνῶ ἄλλοι ἐποφθαλμιοῦν τὴν οἰκία τοῦ γείτονα, καὶ ευκαιρίας δοθείσης καταπατοῦν τὸ οἰκόπεδόν του. Πρόκειται βεβαίως γιὰ τοὺς ἐπιτήδειους ὄλων τῶν ἐποχῶν, που δρούσαν σὲ βάρος τῶν υπολοίπων στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐπιβιώσουν ἢ καὶ ἐξαιτίας τῆς πλεονεξίας τους⁵⁰. Ἀνάλογα περιστατικὰ προφανῶς υπῆρξαν καθημερινό κοινωνικό φαινόμενο καὶ εἶναι λογικό νὰ στηλιτεύεται αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ στο πλαίσιο τῶν κατηγήσεων⁵¹. Γιὰ τὴν ἐποχὴ που ἐξετάζουμε, ὁμως, τέτοιες ἐπισημάνσεις φωτίζουν τὴν κατάστασι τοῦ πληθυσμοῦ στὴν πόλη, ὅπου φαίνεται ὅτι ἡ πιθανότητα ἐπιστροφῆς ὄσων ἐφυγαν θὰ ἦταν ἀντιστρόφως ἀνάλογη τῆς δυνατότητας ἐπανάκτησης ἐγκαταλελειμμένων χώρων καὶ ἐπανεκμετάλλευσής τῶν ἀγροτόπων τους.

Ὁ Χωνιάτης στὶς *Κατηγήσεις* δίνει ἰδιαίτερη ἔμφασι στο φαινόμενο τῆς ἐγκατάλειψης καὶ τῆς συνακόλουθης καταπάτησης ἀγροτικῶν ἐκτάσεων καὶ οἰκιῶν⁵², ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὰ υπόλοιπα ἔργα του.

48. Κατήχησι 9, MXB1165.17-MXB166.1· Ἐπιστολή 27, 37.50-55.

49. Κατήχησι 14, MXB2100.1-15. Πρβλ. Κατήχησι 13, MXB2067.3-MXB2069.6: (...) ἄπερ Σκύθαι μὲν ὡς φυσικά τινα πάτρια τιμῶντες αὐτοματιζουσιν, ἡμεῖς δέ, καὶ παρὰ τῶν εὐαγγελικῶν θεοπισμαίων νομοθετούμενοι, ἀπεστράμμεθα (...) καὶ τοσοῦτον τῶν βαρβαρικωτέρων ἔθνῶν ἀγριώτεροι ἐλεγχόμεθα (...).

50. Κατήχησι 12, MXB2037.3-6. Ἀλλοῦ νοθετεῖ ὡς πρὸς τὴν ἐπιδίωξι τῆς ὕλης καὶ ἀναφέρεται πάλι στὴν πλεονεξία: Κατήχησι 5, MXB1027a.13-MXB1028a.25· Κατήχησι 8, MXB1133a.15-MXB1134a.7.

51. Κατήχησι 14, MXB2098.11-17.

52. Κατήχησι 12, MXB2028.10-17: Ἡμεῖς δέ, ἀλλ' ἀδικώτατοι γείτονες ὄντες, ὄλους ἀγροὺς τῶν προσχώρων ἀποτέμομεν, καὶ δυστήνων παῖδες εἰσιν οἷς ἂν προσέροποντες ἀγρογείτονες γενώμεθα. Οὐ φέροντες γὰρ τὴν συμφορὰν τοῦ γειτνιασμοῦ, ὡς ἀπὸ πυρὸς ἢ ὄφεως μεταναστεύοντες οἰχόνται (βλ. καὶ MXB2026.5-13)· Κατήχησι 13, MXB2077.12-13: (...) ὁ πονηρὸς γείτων ἀπὸ τοῦ συνάπτειν οἰκίαν πρὸς οἰκίαν καὶ ἀγρὸν πρὸς ἀγρὸν καὶ τοῦ εἰς κτήμα ὄρφανικὸν εἰσέροχεσθαι (...). Κατήχησι 5, MXB1028a.7-9.

Σε κάποιες περιπτώσεις, οι οικίες κατασκάπτονταν και χρησιμοποιούνταν ως καλλιεργήσιμη γη, όπως αναφέρει στο *Προσφώνημά* του προς στον *πραιτώρα* Δημήτριο Δρυμύ⁵³, αναφορά συγκυριακή, στο πλαίσιο της παρουσίας της εικόνας της πόλης, και συνεπώς ελάχιστα διαφωτιστική για το ζήτημα⁵⁴. Το πλήθος ανάλογων σχολίων στις *Κατηχήσεις* αποκαλύπτει ότι ο μητροπολίτης ενδιαφέρεται περισσότερο να παραμείνουν άθικτες οι οικίες και γενικά η περιουσία όσων έφυγαν, παρά να χρησιμοποιηθούν ως αγροτική ζώνη από τους εναπομείναντες.

Κατά μία άποψη, με τις συχνές αναφορές του στην πλεονεξία ορισμένων υπαινίσσεται την ύπαρξη ευκατάστατων ανάμεσα στους πολίτες. Οι *Κατηχήσεις* δεν παρέχουν ιδιαίτερα στοιχεία πέρα από γενικόλογες πληροφορίες, που, αν δεν υπονοούν καταπάτηση γης προς όφελος της μεγάλης ιδιοκτησίας, τουλάχιστον υποδηλώνουν την οικονομική κατάσταση των κατοίκων κατά το παρελθόν. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Μιχαήλ, οι Αθηναίοι έχασαν τις περιουσίες τους, *πάντες έγιναν ξένοι και παρεπίδημοι και ουδὲ μέχρι βήματος ἑνὸς δεσποτοῦντες γῆς*, ενώ την ίδια στιγμή άλλοι *κληρονομίαν κρατίστην νομίζουσιν τὰ κτησεΐδια*, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, οι ιδιοκτήτες κατέστρεφαν οι ίδιοι τις καλλιεργειές τους⁵⁵, προφανώς για να αποφύγουν τον φόρο, ίσως και από αγανάκτηση ή εκδικητικότητα απέναντι στους νέους ιδιοκτήτες.

Πάντως, η σύγχρονη έρευνα συμφωνεί γενικά στην ύπαρξη ενός ανώτερου κοινωνικού στρώματος στην Αθήνα κατά τα τέλη του 12ου αιώνα. Οι πλουσιότεροι κάτοικοι ζούσαν βεβαίως στο *Κάστρον*, στην Ακρόπολη⁵⁶, και ίσως διασκέδαζαν στην περιοχή που ονομάζεται *Τζυγκα-*

53. Για τον Δρυμύ βλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 145, υπ. 420.

54. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α'*, 159.24. Εδώ γίνεται αναφορά σε οικίες *κατεσκαμμένες και γεωργοιμένες*. Με βάση τη σύγχρονη έρευνα η ύπαρξη καλλιεργήσιμων εδαφών μέσα στα τείχη της πόλης εκλαμβάνονταν γενικά ως δείγμα παρακμής. Βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Απόψεις*, 221.

55. Κατήχηση 12, ΜΧΒ2033.12-14, ΜΧΒ2034.7 (βλ. υπ. 27): Κατήχηση 8, ΜΧΒ1133a.19-ΜΧΒ1134a.19: (...) *Χθὲς ἐδόκει σὸς ἀγρός, σήμερον ἄλλου νομίζεται. ἑτέρου δ' εἰς αὐρίον ἔσεται* (...) *πάροικοί ἐσμεν καὶ παρεπίδημοι* (...). *Τί γοῦν ἄλλοις πονοῦμεν καὶ κτησειδίων περιεχόμεθα ὧν οὐκ ἔσθ' ὅπως οὐκ ἐκπεσοῦμεθα ὡς οὐκ ὄντες ἰδιοκτῆτορες;* (...) *Τὸ δὲ σχετικώτερον, οὐ καρπὸς οὗτος μόνον ἐρρῆν ἄθροον, ἀλλ' ἤδη καὶ αὐτὰ φροῦδα τὰ δένδρα, τῆς τῶν κατεχόντων χειρὸς ἀποσπώμενα.*

56. Για το θέμα της ύπαρξης ευπόρων στην Αθήνα βλ. ΑΓΓ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Το Υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη και οι Καστρονοί, Βυζαντινά Σύμμεικτα* 18 (2008),

νιτζήριον⁵⁷. Ακόμα και η πληροφορία στο *Πρακτικόν* για την ύπαρξη βοϊδάτων υπονοεί ευκατάστατους αγρότες, ικανούς να αντεπεξέλθουν στην αγορά και τη συντήρηση βοοειδών⁵⁸. Οι *Επιστολές* παρέχουν μόνο μία ασαφή και συγκεχυμένη αναφορά σε *εύπορωτέρους*, με την έννοια ότι είχαν κάτι να φάνε⁵⁹. Μόνο στο *Προσφώνημα* στον Δημήτριο Δρομύ, ο Χωνιάτης αναφέρεται ξεκάθαρα στην *ὀλιγαρχία τῶν πλουτούντων* της πόλης των Αθηνών⁶⁰.

Κατά μία άποψη, η δράση των φορολόγων και των κάθε λογής κρατικών υπαλλήλων δεν θα ήταν τόσο γενικευμένη, εάν η οικονομική δυναμική της πόλης δεν το επέτρεπε ως ένα βαθμό. Στα κείμενα δίνονται αξιολογικά στοιχεία για τον τρόπο δράσης των υπαλλήλων αυτών. Σύμφωνα με τις *Κατηγήσεις*, κάθε βλαστάρι ή ξερό και γερασμένο δένδρο, ακόμα και οι αγριελιές, καταγράφονται ως ακμαία και παραγωγικά. Νεόφυτοι αμπελώνες, αλλά και χέρσα χωράφια, αξιολογούνται ως φορολογήσιμες εκτάσεις. Ο Χωνιάτης διαμαρτύρεται ότι οι άνθρωποι αυτοί προσβάλλουν με τις μετρήσεις τους την επιστήμη της γεωμετρίας και ειρωνεύεται τον δόλο που εμφανώς επεδείκνυαν στον υπολογισμό του εμβαδού των χωραφιών και στην καταμέτρηση των εκτάσεων. Ο Χωνιάτης χα-

167-168· KAZHDAN – EPSTEIN, *Change*, 57-58· A. HARVEY, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, 228 (στο εξής: HARVEY, *Economic expansion*). STADTMÜLLER, *Choniates*, 286 [17].

57. Η τοποθεσία αυτή βρίσκεται κοντά στην περιοχή της *Ἐλάφου*, ὑπὸ τὴν Ἐπάνω Πόρταν και την γειτονιά τῶν *Κογχυλαρίων*. Βλ. *Πρακτικόν*, 26-27, 33-34· πρβλ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, *Μεσαιωνική Αθήνα*, 392· ΜΠΟΥΡΑΣ, *Απόψεις*, 228.

58. HARVEY, *Economic expansion*, 150.

59. Επιστολή 8, 12.19-23. Σε άλλη περίπτωση (Επιστολή 14, 19.26-30) αναφέρεται στους *ίσχυρωτέρους τῆς ἀγέλης*. Στην Κατήχηση 22 (MXB2449.5-9) νουθετεί ως προς τον πλούτο και την πενία, ενώ στην Κατήχηση 5, (MXB1012a.25-MXB1013a.2) ωθεί τους οικονομικά ασθενείς να μην αποφεύγουν τη συμμετοχή στη νηστεία και τη φιλανθρωπία με πρόφαση τη φτώχεια τους, αναφέροντας χαρακτηριστικά: *ἔστι δὲ ῥάδιον τοὺς προβαλλομένους τὰς ματαίας ταύτας σκήψεις ἐλέγξει καὶ διδάξει πολλῶ τῶν πλουτούντων εὐχερέστερον δυναμένους αὐτοὺς καὶ νηστεύειν καὶ προσεύχεσθαι καὶ φιλανθρωπεύεσθαι* (Για την πλεονεξία βλ. υπ. 50). Είναι ενδιαφέρουσες οι απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης για τον πλούτο ως εγκόσμια αξία, αλλά και τη φιλανθρωπία και ελεημοσύνη: Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2008, 204-211 (στο εξής: ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Ευστάθιος*).

60. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἄκομινάτος Α΄*, 174. 30-31.

ρακτηρίζει τα *σχοινία*, με τα οποία μετρούσαν, *στυγερώτερα τῶν ἀπαγορευμένων καλωδίων* και τονίζει ότι είναι τόσο αδίστακτοι, που συχνά *δενδρομέτραι και χωρομέτραι* ερίζουν μεταξύ τους για το ευνοϊκότερο αποτέλεσμα⁶¹.

Επίσης, η δράση δανειστών και τοκογλύφων στην πόλη φωτίζει έμμεσα την οικονομική πραγματικότητα των Αθηνών. Στις *Κατήχησεις* διαφαίνεται αυτό που με σύγχρονους όρους θα ονομάζαμε «χρηματοπιστωτική δυνατότητα» των κατοίκων και ειδικότερα το φαινόμενο του δανεισμού με υπέρογκο τόκο, με τρόπο μάλιστα που δεν συμβαίνει σε κανένα άλλο έργο του Χωνιάτη. Πρόκειται για την πτυχή ενός προβλήματος που σχεδόν αποσιωπάται στις *Επιστολές*, όπου προφανώς προείχαν άλλες σημαντικότερες αναφορές, όπως η επισήμανση στους αρμοδίους στην πρωτεύουσα της επαχθούς φορολογικής πολιτικής, της κακοδιοίκησης και της πειρατείας. Στο πλαίσιο αυτό, το θέμα της τοκογλυφίας αναγκαστικά εξέλιπε, ίσως ως αυτονόητο ζήτημα, απότοκο σοβαρότερων προβλημάτων. Στις *Κατήχησεις* κρίνεται άξιο πολλαπλών αναφορών, με σκοπό την ηθική διαπαιδαγώγηση και την επαναφορά των αδικούντων στον «ορθό δρόμο».

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι ασθενέστερες μάζες υπέφεραν από την ανεξέλεγκτη δράση ενεχυροδανειστών και τοκογλύφων, σε συνδυασμό με τα ποικίλα φορολογικά βάρη και τις αυθαιρεσίες κρατικών λειτουργιών, ίσως και γαιοκτημόνων. Ο Χωνιάτης καταδικάζει τον έντοκο δανεισμό⁶².

61. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 12, MXB2030.1-16: *Μη γὰρ τὸ μακάριον τῆς γεωμετρίας ὄνομα ῥυπαινέσθω, βαναύσω ἐπιτιθέμενον πράγματι. (...) (ἡ Αἰτική) εὔσταχος νομίζεται τις καὶ παμφόρος, καὶ παρὰ τοῦτο ἀκριβεστέροις καταμετρεῖται τοῖς πήχεσιν. (...) Τί δέ; Οὐ τὰ φυτὰ διαριθμεῖται πάντα; οὐ πτόρθος ἄπας, οὐ κότινος, οὐ γρυνός, οὐ γεράνδρον, καὶ μᾶλλον ὅσα τῆς οὐκ οἶδ' ὅπως καλουμένης ταυτησὶ χρυσοῦς ζώνης, ἣν ἄμεινον ἦν διακεκαυμένην ζώνην ἢ περ χρυσοῦν ὀνομάζεσθαι (...)*. Βλ. MXB2029.16-18· MXB2031.4-9· MXB2035.1-12· MXB2036.1-8 (βλ. υπ. 34).

62. Ο Χωνιάτης καταδικάζει τον έντοκο δανεισμό (Κατήχηση 11, MXB1276.7-14): *Εἰ δὲ καὶ τὸ ἐλεεῖν ἐπαχθές σοι, ἀλλὰ τὸ δανεῖζειν ἀνεκτοπίστως ἀνεπαχθές δοκεῖτω σοι ἀπολαμβάνεις γὰρ ὃ δέδωκας δάνειον. Μη καπηλεύσης τῷ τόκῳ τοῦ δανείσματος τὴν χρηστότητα μί, δανείζων καὶ φιλανθρωπίαν ἐμπορευόμενος, ἀποβάλης τὸ κέρδος διὰ τοῦ τόκου, κακὸν παρεμπόρευμα ἢ καὶ αὐτὸ τὸ κεφάλαιον ὑπὸ τοῦ οἰκείου τόκου ὡς τὰς ἐχίδνας φασί, διατρωγόμενον. Φυλαττέσθω σοὶ ἀδιάφθορος ἢ κίχρησις καὶ ἄτοκος.* Βλ. και Κατήχηση 6, MXB1070.23· Κατήχηση 12, MXB2026.15-17. Για τους τόκους βλ. Δ. ΓΚΟΦΑΣ, *Οι τόκοι στο βυζαντινό δίκαιο*, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Γ', γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 297 κ.ε. Για τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότη-

Το πλήθος των σχολίων στις *Κατηχήσεις*, επιβεβαιώνει ως ένα βαθμό ότι υπό συνθήκες οικονομικού μαρασμού, πειρατείας, ανικανότητας ελέγχου και απουσίας του κράτους, ο έντοκος δανεισμός άπτεται της προσωπικής αξιοπρέπειας του ανθρώπου και της χριστιανικής του παιδείας.

Είναι γνωστό ότι τον 12ο αιώνα τέτοια φαινόμενα είχαν γενικευθεί, αγγίζοντας τις τάξεις του κλήρου⁶³. Ο Χωνιάτης, στο ίδιο πλαίσιο με τον δάσκαλό του, Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, δεν παραλείπει να σχολιάσει στις *Κατηχήσεις* τον ρόλο των ιερέων ως προς τα ηθικά τους καθήκοντα, αν και στο θέμα της παρέκκλισης από αυτά αρκείται στη δήλωση ότι τουλάχιστον δεν δάνειζαν με υψηλό τόκο ή καταπατούσαν αγροτεμάχια και οικίες, υπονοώντας βέβαια σύγκριση με άλλες περιπτώσεις⁶⁴. Δεν γνωρίζουμε την έκταση του προβλήματος στη μητρόπολη Αθηνών. Ο Μιχαήλ δεν δίνει περισσότερα στοιχεία, παρά μόνο σε επιστολές, που παρουσιάζουν θέματα παράβασης καθήκοντος ορισμένων ανεξέλεγκτων κληρικών στην πόλη του Ευρίπου, που τον ανάγκασαν, όπως γράφει, να επισκεφθεί την επισκοπή, για να διευθετήσει τη διαφορά⁶⁵.

τες στις πόλεις βλ. Κ. Ρ. MATSCHKE, Οικονομία των πόλεων, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β', γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 169-176. Για τη φορολογική πολιτική βλ. HERRIN, Provincial government, 270 κ.ε.

63. Η τοκογλυφία και η αισχροκέρδεια είχαν κατακρηθεί από την Εκκλησία τον 12ο αιώνα, αν και παρέμεινε νόμιμος ο έντοκος δανεισμός. Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο-12ο αιώνα, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β', γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 550. Ο MAGDALINO (*Manuel*, 156) θεωρεί ότι τα πολλαπλά σχόλια της Εκκλησίας για τον δανεισμό τον 12ο αιώνα είναι ενδεικτικά του βαθμού που αγνοούνταν από τους πολίτες.

64. Κατήχηση 5, MXB1021a. 26-28: *Αίσχρὸν εἰ γενώμεθα οἱ ἱερεῖς καθὼς ὁ λαὸς, οὐ λέγω πλεονεκτοῦντες καὶ δανείζοντες ἐπὶ τόκῳ καὶ τὸν ἀγρὸν ἢ τὸν οἶκον ἢ τὸ ὑποζύγιον τοῦ πλησίον ἐπιθυμοῦντες* MXB1023a. 1-14· Κατήχηση 17, MXB2230.2-MXB2231.18. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης κατηγόρησε τους μοναχούς για τη δράση τους στην ύπαιθρο και τις πόλεις (*Επίσκεψις βίου μοναχικοῦ*, ἐκδ. Κ. METZLER, *Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica* [CFHB 45] Berlin-New York 2006, §60-61, 72). Πρβλ. MAGDALINO, *Manuel*, 157-158. Για την τοκογλυφία στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης βλ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Ευστάθιος*, 185-199.

65. Μεταξύ 1185/7, προέκυψε διαμάχη μεταξύ του μητροπολίτη Νέων Πατρών Ευθυμίου Μαλάκη και του επισκόπου Ευρίπου Βαλσάμι. Δεν γνωρίζουμε τις αιτίες της ρήξης. Ο Μαλάκης (15) κατηγορεί τον Βαλσάμι για κατάχρηση σίτου. Βλ. ειδικότερα, Επιστολή 19 και 20, ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α'*, 180 κ.ε. · Β', 474- 475.

Επίσης, στις *Κατηχήσεις* ο Χωνιάτης ασχολείται συχνά με το φλέγον ζήτημα της πειρατείας, που προκάλεσε ως γνωστόν οξύ κοινωνικό και δημογραφικό πρόβλημα. Η πειρατεία αναπαριστάται δραματοποιημένα με εκτενείς αναφορές σε περιστατικά αρπαγής γυναικόπαιδων, σε τραυματισμούς και ακρωτηριασμούς θυμάτων, μετοικήσεις, επιδρομές και «πολιορκίες» καταφυγίων, περιστατικά που φωτίζουν έντονα την πειρατική δραστηριότητα⁶⁶. Ο Μιχαήλ περιγράφει γλαφυρά τη ζωή υπό συνθήκες πανικού και μετανάστευσης: οι κάτοικοι εξαναγκάζονται σε φυγή, εγκαταλείπουν φυσικά τις παραθαλάσσιες περιοχές, κρύβονται σε σπηλιές, φέρουν τραύματα και γενικά υπομένουν οικτρές καταστάσεις, ενώ άλλοι, όπως συμπληρώνει στις *Επιστολές*, ακολουθούν τους πειρατές, οικειοθελώς ή διά της βίας, στρεφόμενοι εναντίον των συμπατριωτών τους⁶⁷. Οι πειρατές απήγαγαν και εκβίαζαν τα θύματά τους, απαιτώντας λύτρα, με αποτέλεσμα πολλοί *χειρότητοι, ρινότητοι, τραυματίαι καὶ ἀχίτωνες* να βρεθούν στην πόλη, προκαλώντας τον οίκτο του μητροπολίτη, ενώ πολλοί *στίγματα παραφαίνοντες* διηγούμενοι όσα βίωσαν στα χέρια των πειρατών⁶⁸.

Είναι γνωστό, ότι η πειρατεία υπήρξε καθοριστικός παράγοντας των δυσκολιών επισιτισμού της Αττικής. Ο Μαραθώνας και η Ελευσίνα, οι σημαντικότεροι σιτοβολώνες της Αττικής, μεταβλήθηκαν σε πεδίο πειρατικής δράσης⁶⁹. Η πληροφορία που διασώζεται μόνο στις *Κατηχήσεις* επιβεβαιώνει τη σκέψη ότι, μαζί με την Αίγινα και τη Μάκρη⁷⁰, η Σαλαμίνα,

66. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 8, MXB1137.22 κ.ε. Ο Χωνιάτης διεκτραγωδεί την ιστορία που πληροφορήθηκε από κάποιους έμπιστους σε αυτόν, για μια γυναίκα που σε επιδρομή πειρατών απήχθη μαζί με το βρέφος της και στο μισό της διαδρομής προς τα πειρατικά λημέρια, αναγκάστηκε να το εγκαταλείψει στην ύπαιθρο, ώστε ο θάνατος να το απαλλάξει από την κακομεταχείριση.

67. Οι πειρατές απάγουν τους νέους και ξεκληρίζουν ολόκληρες οικογένειες. Ο Χωνιάτης αναφέρεται σε *γερονταγωγία και λευκήν χώραν τῶν Ἀθηνῶν* και δηλώνει, με μια δόση ειρωνείας, ότι πολλοί αρπάζονται από τους μύλους ή ακόμα και από τα κρεβάτια τους. Βλ. Κατήχηση 18, MXB2276.10-MXB2277.5· πρβλ. Κατήχηση 8, MXB1135.23-MXB1140.24· Επιστολή 46, 63.31-35. Αναλυτικά για τις γενικές συνέπειες της πειρατείας, σε μεταγενέστερες όμως εποχές, βλ. Α. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα 1998, 436 κ.ε.

68. Κατήχηση 8, MXB1140.1-24.

69. Βλ. ενδεικτικά Επιστολή 20, 24.25-30 και 27, 36.29-37.39.

70. Η αναφορά δίνεται στο πλαίσιο συζήτησης για εκκλησιαστικά ζητήματα. Ο Χωνιάτης διαφωνεί με την ανάθεση της Αίγινας στη μητρόπολη Αθηνών, γιατί λόγω των

και ο Πειραιάς επίσης ελέγχονταν από τους πειρατές. Για τη Σαλαμίνα, ο Χωνιάτης είναι σαφής: *νῦν δ' ἐκ τῶν στενῶν τούτων πλατὺς παρανοίγεται ταῖς Ἀθήναις ὄλεθρος*, γιατί οι κακοποιοί μπορούσαν εύκολα και γρήγορα να εξορμήσουν εναντίον της πόλης. Επίσης, ο λόφος της Μουνιχίας στον Πειραιά υπήρξε ασφαλές προκάλυμμα για τις επιθέσεις τους, ενώ η έλλειψη αντίστασης είχε ενθαρρύνει τη δράση βαθιά στην ενδοχώρα, στα κρησφύγετα των κατοίκων στα βουνά⁷¹. Ο Χωνιάτης είναι απογοητευμένος, γιατί ο στόλος δεν επαρκεί για την περιφρούρηση των παραλίων και το τείχος των Αθηνών δεν είναι ικανό να αποτρέψει τους πειρατές⁷². Συνεπώς, τα νησιά του Σαρωνικού, όπως και τα λιμάνια της Αττικής, ήταν αποκλεισμένα από τακτική επικοινωνία⁷³. Οι πειρατές *ὑπὲρ τοὺς*

πειρατῶν δεν μπορούσε εύκολα να στείλει αντιπρόσωπο και είναι τόσο αμετάπειστος που, γράφοντας στον μετέπειτα πατριάρχη, Λεόντιο Θεοτοκίτη, δηλώνει διατεθειμένος να διευθετήσει προσωπικά το ζήτημα μεταβαίνοντας στην πρωτεύουσα (Επιστολή 46, 63.24-35⁷⁴ πρβλ. SETTON, *Athens*, 187). Όσο για τη Μάκρη, ήταν *πανέρημος καὶ πάντη ἀοίκητος* και ο Χωνιάτης εκφράζει το φόβο μήπως λόγω κακοδιοίκησης και πειρατείας ερημωθεί μοναστήρι του νησιού, πιθανόν ο Άγιος Γεώργιος· Επιστολή 116, 193.24-33⁷⁵ πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 134.

71. Αναλυτικά για την πειρατεία βλ. Κατήχηση 8, MXB1141a.1-MXB1144.5: (...) (η Αίγινα και η Σαλαμίνα) *νήσοι καταράτων πειρατῶν ὀνομάζονται, καὶ ὑπὲρ τὴν Σαρδῶ ἦν ὅτε καὶ τὰς λοιπὰς νήσους ληστηρίοις ἠγρόωνται* (...) *Πότε γὰρ ἠνίασεν Ἀθηναίους οὗτος (της Μουνιχίας) ὡς νῦν, ἐπιτείχιμα τοῖς λησταῖς προβεβλημένοι ἐπὶ τοὺς πρὸ τοῦ ἄσπεως ἄγρους καὶ σκοπευτήριον ἄποπτον καὶ δεξιὸν ὀρηγήριον καὶ πᾶν θ' ὃ τι βουλομένοι ἐστί;* (...) *Τί δὲ νήσους λέγω καὶ Πειραιᾶ, ὅτε καὶ τῶν ὄρων αἱ κορυφαὶ τοῖς πειρατεύουσι βᾶσιμοι;* Για την ερήμωση του Πειραιά, βλ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ – ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, *Πειραιάς*, 378-379.

72. Κατήχηση 16, MXB2187.5-11: *Ἀλλὰ ποῦ εἰσὶν αἱ ῥωμαϊκὰ τριήρεις, αἱ παρ' ἡμῶν κατ' ἐνιαυτὸν ἐξαρτύνονται;* Για τα τείχη βλ. Κατήχηση 8, MXB1143.12-13, όπου ο Χωνιάτης εμμέσως χαρακτηρίζει την πόλη ατείχιστη, καθώς και το *Προσφώνημα* στον *πραιῶρα* Δημήτριο Δρυμύ (ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀκομινάτος Α΄*, 159, 23-24). Δεν γνωρίζουμε σε ποιο τείχος αναφέρεται ο Χωνιάτης. Ίσως πρόκειται για το *βασιλικὸν τείχος* του 6ου αι., δηλαδή το αρχαίο Θεμιστόκλειο, που σε συνδυασμό με το υστερορωμαϊκὸ αποτέλεσαν την δεύτερη και τρίτη γραμμὴ ἄμυνας, μετά το τείχος της Ακρόπολης, μέχρι τη λατινικὴ κατάκτηση. Βλ. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Ἡ Αθήνα στους πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες: Πολεοδομικὴ ἐξέλιξη*, Αθήνα 2005, 60-62.

73. Βλ. ενδεικτικὰ την Επιστολή 81, 107.7-19: Ο Μιχαήλ υποθέτει ότι ο φίλος του *αναγραφᾶς* Γεώργιος Κολυμβᾶς επέσπευσε την αναχώρησή του από την Θήβα για την Πελοπόννησο για να ταξιδέψει με ασφάλεια και να προστατευθεῖ από τους πειρατές από το *ἐκεῖθεν συμμαχικόν*. Η εξακρίβωση της ταυτότητας του πλοίου δεν είναι εφικτή. Για

*Αίγυπτίους βατράχους, κυνομυίας και σκνίπας τὸ πλῆθος οὖσι και τα πλοιάριά τους κατέκλυζαν το σύνολο των ακτών της Αττικής· τα περισσότερα μικρά και κωπήλατα, ίσως με βοηθητικά ιστία, ώστε να είναι ευέλικτα ως καταδιωκτικά*⁷⁴.

Η εθνικότητα όσων επάνδρωναν τους πειρατικούς στόλους δεν διευκρινίζεται στα κείμενα του Χωνιάτη. Στις *Κατηχήσεις* ονομάζονται *Λογγοβάρδοι* που μετέτρεψαν τα νησιά της Αττικής σε πειρατικό άντρο, όπως ακριβώς η Σαρδηνία με τα γύρω της νησιά⁷⁵. Πρόκειται για Ιταλούς μεμονωμένους τυχοδιώκτες που δρούσαν στον χώρο, ειδικά μετά το 1185· ίσως πάλι υπονοείται ο Γενουάτης πειρατής Καφούρης, που μάλιστα αναμετρήθηκε στην περιοχή το 1197/8 με τον ναύαρχο Στειριόνη. Σε κάθε περίπτωση, υπονοείται δράση μεμονωμένων Λατίνων στον βυζαντινό χώρο πριν από το 1204⁷⁶.

Γενικές κρίσεις για τις *Κατηχήσεις*

Όπως είδαμε, η μελέτη των *Κατηχήσεων* προσφέρει σχετικά ολοκληρωμένη εικόνα των συνθηκών που επικρατούσαν στην Αθήνα στα τέλη του 12ου αιώνα. Αν και πρόκειται για κείμενα κυρίως θεολογικού περιεχομένου και προσανατολισμού, συμπληρώνουν σημαντικά τόσο τις *Επιστολές*, όσο και τις υπόλοιπες πηγές της περιόδου. Σε πολλές περιπτώσεις διασαφηνίζουν στοιχεία που αλλού υπονοούνται ή αποσιωπώνται υπό το βάρος άλλων, σημαντικότερων ίσως, αναφορών. Άλλωστε, είναι απαλλαγμένες από την ανάγκη εξασφάλισης κρατικής αρωγής, κύριο κί-

το θέμα βλ. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, 287· πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 152, υπ. 473. Συνεπώς, η επικοινωνία δεν είχε διακοπεί εντελώς λόγω των *καρυστείων πορθμείων*, εμπορικών πλοίων της Καρύστου που διέσχιζαν το Αιγαίο. Βλ. Επιστολή 90, 119.55-56· πρβλ. J. KODER, *Νησιωτική επικοινωνία στο Αιγαίο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα*, στο: *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου Βυζαντινών Ερευνών: Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, επιμ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Αθήνα 1993, 446.

74. Κατήχηση 8, MXB1144.14-15 και MXB1141a.1-3: *Καὶ ταῦτα πάσχομεν Ἀθηναῖοι, οὐ στόλον πολλοῦ καταίροντος ἐς τὴν Ἀττικὴν, σκαφιδίων δὲ πειρατικῶν, ἐρέταις ὡς τὰ πολλὰ ἐλαυνομένων ἐκκαίδεκα, περιπλεόντων τὰ κύκλω ταύτης καὶ διαφθειρόντων ἐκάστοτε.*

75. Κατήχηση 8, MXB1136a.12.10-14 και MXB1142a.3-4 (βλ. υπ. 71).

76. Μετά το 1185, τυχοδιώκτες πειρατές από τη Γένουα, την Πίζα και τη Σικελία δρούσαν μεμονωμένα στο Αιγαίο. Γνωστότεροι ήταν οι Γενουάτες Vetrono και Gafforto (Καφούρης). Βλ. MAGDALINO, *Manuel*, 137-139· ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Η κατάληψη*, 63.

νητρο σύνταξης αρκετών από τις επιστολές του. Επίσης, εκφράζουν το πηγαίο συναίσθημα του μητροπολίτη Αθηνών και απευθύνονται στον λαό, με στόχο την επιστροφή στην ορθή χριστιανική οδό.

Ειδικότερα, η οικονομική πραγματικότητα των Αθηνών, η βαριά φορολογία, η ληστρική συμπεριφορά των κάθε λογής κρατικών υπαλλήλων, η τοκογλυφία και η αισχροκέρδεια, η ηθική διαφθορά που αγγίζει ακόμα και τον κλήρο και, βεβαίως, η πειρατική δράση, είναι θέματα που θίγονται επανειλημμένα στις *Κατηχήσεις*. Ο συγγραφέας παρουσιάζει την κοινωνική διάσταση των προβλημάτων αυτών και σκιαγραφεί τις διαπροσωπικές σχέσεις και τον τρόπο που διαμορφώνονται υπό συνθήκες ακραίων οικονομικών συνθηκών. Διενέξεις, κλοπές, καταπατήσεις οικιών και αγρότοπων και κάθε είδους παραβατική συμπεριφορά είναι όψεις της καθημερινότητας των Αθηνών κατά τα τέλη του 12ου αιώνα, λίγο πριν τη λατινική κατάκτηση.

Πέρα από αυτά, οι *Κατηχήσεις* είναι κείμενα παραίνεσης και νουθεσίας του ποιμένα στο ποίμνιο και γι' αυτό ενέχουν αδιαμφισβήτητο διδακτικό ρόλο⁷⁷· όμως το θέμα δεν εξαντλείται εδώ. Ήδη από τον *Εισβατήριο* λόγο του στην Αθήνα, ο Χωνιάτης φαίνεται να δείχνει την πρόθεση να αναλάβει παιδαγωγικό ρόλο, ώστε το ποίμνιό του να πορεύεται στον δρόμο του Θεού, αλλά και να αποδειχθεί αντάξιο του ιστορικού παρελθόντος του. Για τον λόγο αυτό, αναφέρεται στη φιλολογική παράδοση της πόλης και τα πρόσωπα που σημάδεψαν την ιστορική πορεία της, με τρόπο που υποδηλώνει την ανάγκη να καταστούν σαφή τα επιτεύγματα της αρχαιότητας, ώστε να αποτελέσουν παράδειγμα και έμπνευση για τη νεότερη γενιά: οι Αθηναίοι όφειλαν να αναδειχθούν ανώτεροι από τους προγόνους τους μέσω του Χριστιανισμού⁷⁸. Όπως θα δούμε και στις *Κατηχήσεις*, ο ρόλος του Χωνιάτη είναι σύμφωνος προς όσα υποστηρίζει ο P. Magdalino, όταν σχολιάζει τη «ρητορεία αστικού πατριωτισμού» πολλών μητροπολιτών και επισκόπων του 12ου αιώνα, που στόχευαν να

77. Ο Χωνιάτης θεωρεί ότι όσα συμβαίνουν στην πόλη αποτελούν θεϊκό σχέδιο προς διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου. Για τον λόγο αυτόν η νηστεία καταδεικνύεται ως το μόνο σωτήριο μέσο για απαλλαγή από τα δεινά, παρά την γενικότερη δυσπραγία και φτώχεια. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 22, MXB2427.12-MXB2428.11· Κατήχηση 8, MXB1145a.15-MXB1145a.24· Κατήχηση 5, 1012a. 3 κ.ε.

78. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Άκομινάτος Α'*, 98.24-99.1 και 100.12-102.12. Αναλυτικά για τον λόγο βλ. SETTON, *Athens*, 188-190.

εμφυσήσουν στο ποιμνιό τους υπερηφάνεια για το ένδοξο παρελθόν του τόπου τους⁷⁹.

Αν και αποφεύγει, όπως υποστηρίζει, τους πολύπλοκους και σύνθετους συλλογισμούς⁸⁰, ο Χωνιάτης διατηρεί στα κείμενα το προσωπικό του ύφος, χωρίς να αλλοιώνει το βάθος της ρητορικής του παιδείας,⁸¹ γεγονός που καθιστά ευδιάκριτες τις γενικότερες πνευματικές τάσεις της εποχής. Συσχετίζει συχνά το περιεχόμενο των κατήχησεων με αρχαίες φιλοσοφικές ιδέες ή με εκφράσεις και πρόσωπα από έργα της αρχαιότητας, επιλογή απόλυτα συνυφασμένη με την παιδεία και την πνευματική κατάρτιση ενός λογίου, που όμως προβληματίζει τόσο για την παιδεία του ακροατηρίου του, όσο και για τον απώτερο σκοπό των *Κατήχησεων* σε πνευματικό, αλλά και ρητορικό επίπεδο⁸². Είναι ενδιαφέρον ότι, ενώ

79. MAGDALINO, *Manuel*, 153-154.

80. Κατήχηση 20, ΜΧΒ2358. 9-16: *Τάχα ποθείτε μαθεῖν πῶς τῶν ἀρετῶν αἱ μὲν βασιλίσσαι λέγονται, αἱ δὲ παλλακαί, αἱ δὲ νεάνιδες καὶ πῶς αἱ μὲν ἐξήκοντα, αἱ δὲ ὄγδοῆκοντα, αἱ δὲ κρείττους ἀριθμοῦ. Ἄλλ' ἐπεὶ πολλή τις ἐστὶ καὶ δυσερμίνευτος ἡ τούτων θεωρία, τὸ μὲν ἐπεξιέναι τῷ θεωρήματι τῷ τέως ἀνεβαλόμην, ἵνα μὴ, βαθυτέροις καταπυκνώσας νοήμασι τὴν διάλεξιν, λάθω ἐμαυτὸν φορτικῆν ἄλλως ταῖς ὑμῶν ἀκοαῖς καὶ ψυχαῖς ἐργασάμενος. Ἀφορμὴν δὲ τινα δίδωμι τοῖς φιλομαθεστέροις ὑμῶν, ἧς καὶ λαβόμενοι τὰ κατὰ τὸν τόπον σοφώτερον ἐξεργάσασθε.*

81. Ενδιαφέρουσα η αναφορά του Χωνιάτη στον λόγο πρὸς τοὺς αἰτιωμένους τὸ ἀφιλένδεικτον ὅτι δεν ἐπιλέγει τὴ ρητορική ἐπίδειξη καὶ θεωρεῖ τὴ γνώση, ὄχι αὐτοσκοπὸ, ἀλλὰ μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἀνώτερων στόχων (ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἄκομινάτος Α΄*, 11.7 κ.ε.). Γιὰ τὴς ρητορικές καὶ φιλοσοφικές τάσεις τῆς ἐποχῆς βλ. MAGDALINO, *Manuel*, 331 κ.ε. Γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴ ρητορική του Χωνιάτη βλ. ἀναλυτικὰ ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 201 κ.ε. Γιὰ τὴ γλωσσική διάσταση μεταξύ λογίων καὶ λαοῦ βλ. ἀναλυτικὰ, Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Μορφές ἐπικοινωνίας στο ἔργο του Μιχαήλ Χωνιάτη, στο: Ἡ ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν: Ἀθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, ἐπιμ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Ἀθήνα 1993, 303-310, ὅπου καὶ ἐκτενής βιβλιογραφία.

82. Οἱ Κατήξεις παρέχουν πλῆθος ἀπὸ παραδείγματα ἐνδεικτικὰ τῆς τάσης του Χωνιάτη νὰ διατηρεῖ τὸ λόγιο ὕφος του. Γιὰ τὴ μεσότητα βλ. Κατήχηση 18, ΜΧΒ2246.3-7. Στὴν Κατήχηση 19 (ΜΧΒ2298.17-ΜΧΒ2299.4) χρησιμοποιεῖ ἐπεξηγηματικὰ τὴν ομηρική παροιμιᾶκή ἐκφραση *Τέτλαθι κραδίη*. Στὴν Κατήχηση 17 (ΜΧΒ2239.2-10) με σκοπὸ νὰ τονίσει τὴν μισάνθρωπία τῆς ἐποχῆς του, ἀναφέρεται στὸν Ἀπίμαντο, γνωστὸ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μισάνθρωπο, πρόσωπο ἀπὸ τὸ ἔργο *Τίμων* του Λουκιανού. Σὲ ἄλλη περίπτωση, στὴν Κατήχηση 14 (ΜΧΒ2079.5-15) ἀναφέρεται στὸν Ἄρατο τὸν Σολέα, ποιητὴ τῶν *Φαινομένων*, που ἀναγνώρισε, κατὰ τὰ λεγόμενα, τὴν ὑπαρξὴ του Θεοῦ, ἐνῶ, λίγο παρακάτω, ἀναφέρεται στὸ γνωστὸ παράδοξο με τὸ ὁποῖο συνδέθηκε ὁ Εὐπιμενίδης ὁ Κρής, θρησκευτικὸς διδάσκαλος καὶ μάντης τῆς ἀρχαιότητος: *Κρήτες ἀεὶ ψεῦσται.*

επικεντρώνει την επιχειρηματολογία του κυρίως σε παραδείγματα από την Αγία Γραφή, με την ίδια ευκολία αναφέρεται σε προσωπικότητες του ιστορικού παρελθόντος, όπως τον Περικλή, τον Θεμιστοκλή ή τον Αριστείδη, χωρίς να επεξηγεί γενικά το έργο τους⁸³. Εύλογα, λοιπόν, δημιουργείται η υποψία ότι δεν τον παρακολουθούσαν μόνο αμόρφωτοι και ακαλλιέργητοι αγρότες, αλλά και μία ανώτερης ίσως παιδείας τοπική «αριστοκρατία» ή έστω άτομα που πρέπει να γνώριζαν ως ένα βαθμό την ιστορική παράδοση της αρχαιότητας. Πάντως, ο τρόπος που αναμειγνύει τις αρχαίες ελληνικές έννοιες και εκφράσεις με τη γενικότερη επιχειρηματολογία και τους σκοπούς της κάθε κατήχησης, καθιστά ως ένα σημείο οικείες τις έννοιες αυτές, ενώ η αναφορά σε διαπρεπή πρόσωπα του ιστορικού παρελθόντος του τόπου θα μπορούσε να προκαλέσει το δέος και να εμπνεύσει αυτοπεποίθηση, που ίσως κινητοποιούσε τον αμαθή, ακόμα κι αν δεν γνώριζε ή δεν μπορούσε να καταλάβει τη συμβολή των προσώπων αυτών.

Σε ένα άλλο επίπεδο, οι *Κατηχήσεις* έρχονται να ελέγξουν την αξιοπιστία του μητροπολίτη, σε σχέση με όσα παραδίδονται στις *Επιστολές*. Είδαμε ότι ο Χωνιάτης μάλλον υπερβάλλει ως προς την πνευματική καλλιέργεια στην Αθήνα, που με τόση έμφαση σχολιάζει επικριτικά στις επιστολές του⁸⁴. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι ο μητροπολίτης μεγαλοποιεί ορι-

Στην ίδια κατήχηση (MXB2086.2-8) αναφέρει παραδειγματικά και χωρίς επεξηγήσεις τον Μίθαικο, τον Σάραμβο και τον Θεαρίωνα, έναν μάγειρα, έναν κάπηλο και έναν αρτοποιό, πρόσωπα που απαντούν συγκυριακά στον Γοργία του Πλάτωνα.

83. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 8, MXB1141a.4-MXB1143.14.

84. Στις *Επιστολές* παραπονιέται συχνά ότι η πόλη έχει χάσει την αρχαία φιλολογική αίγλη της και αναφέρει με αποδοκμασία και υπερβολή ότι η παιδεία των Αθηναίων είναι οικτρή και ανύπαρκτη, ότι είναι *ἄμουσοι και αμόρφωτοι* και ότι ακόμα και ο ίδιος, ως ένα βαθμό, λησιμόνησε την αρχαία γλώσσα, λίγα μόλις χρόνια μετά τον ερχομό του στην πόλη. Σε επιστολή προς τον Γεώργιο Τεσσαρακοντάπηχου αναφέρει χαρακτηριστικά: *βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὠν ἐν Ἀθήναις* και αυτό γιατί *οἱ πάλοι ἀττικισταὶ νῦν βαρβαρισταὶ* (Επιστολή 28, 38.3-5, 17-39⁹ πρβλ. και Επιστολή 52, 72.6-73.14). SETTON, Athens, 191· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀθήναι*, 45 κ.ε. Είναι γνωστό ότι στον κόσμο του πνεύματος η εικόνα του αρχαίου αθηναϊκού μεγαλείου δεν είχε σβήσει. Γενικά για το θέμα βλ. την συνθετική επισκόπηση του H. HUNGER, Athen in Byzanz. Traum und Realität, *JÖB* 40 (1990), 43-61 (για τον Μιχαήλ Χωνιάτη κυρίως 55-58). Στις *Επιστολές* του ο Χωνιάτης θλιβεται για την απώλεια όχι μόνο της λαμπρότητας της αρχαιότητας, αλλά και του *σχήματος* της πόλεως (ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀκομινάτος Α΄*, 159.19-20).

σμένες καταστάσεις για προφανείς λόγους⁸⁵. Στις *Κατηχήσεις* όμως ελέγχεται, ως ένα βαθμό, η αξιοπιστία των πληροφοριών, εφόσον δεν υπήρχε λόγος να υπερβεί το πραγματικό, ενώπιον όσων βίωναν καθημερινά τις ζοφερές αυτές περιστάσεις, αν και εδώ παρασύρεται συχνά από το συναίσθημα.

Τέλος, στα κείμενα αυτά αποκαλύπτεται ο πολλαπλός ρόλος του μητροπολίτη, που αισθάνεται χρέος να δικαιολογηθεί για το μερίδιο ευθύνης που του αναλογεί ως προς την παροχή βοήθειας, αλλά και να τονίσει την πνευματική ολιγωρία μερίδας του ποιμνίου του ή να επισημάνει, γνωρίζοντας την κατάσταση του κράτους, ότι η αναμενόμενη και πολύτιμη κρατική προστασία δεν έχει πραγματοποιηθεί⁸⁶. Πάνω από όλα καθίσταται εμφανές το ήθος και η οξυδέρκεια του Μιχαήλ Χωνιάτη, που αποδίδει την παρακμή της εποχής, αλλά και της πάλαι ποτέ χρυσής πόλης, στην ανθρώπινη πλεονεξία και διαφθορά: *Ἀθηναὶ χρυσαῖ, ζώνη χρυσῆ, φλέβες ἀργυρίτιδες. Καὶ αὐθις λιπαραὶ καὶ αἰοίδιμοι Ἀθηναί. Ἀδόμυνα γὰρ ταῦτα πολλοῖς ἐκ παρακουσμάτων σοφιστικῶν, ὡς ἔοικεν, ἐρασμίας ταῖς φιλοχρῦσοις ἀκοαῖς Ἀθήνας ποιοῦσιν ὡς χρυσὸν ἐκδιδοῦσαις ἀέναον, ὥσπερ καὶ τὰ χυλοβάφια καὶ λιθαργύρινα φενακίζουσι τὴν ὄψιν, ἀργυρίου καὶ χρυσοῦ φύσιν φαντάζοντα*⁸⁷.

85. Κυρίως για να εξασφαλίσει την πολυπόθητη αρωγή για την πόλη και συχνά γιατί αναγκάζεται να ζει μακριά από το πολιτιστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας. Βλ. ενδεικτικά Μ. ANGOLD, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 204. Παραπονιέται διαρκώς στις *Επιστολές* του ότι αναγκάζεται να διαμένει μακριά από την πρωτεύουσα στην *ἐσχατιὰν* (Επιστολή 20, 23.4-5· 26, 35.5-6· 28, 38.5· 43, 59.13· 46, 62. 3· 52, 73.12-13· 65, 88.7).

86. Στην Κατήχηση 8 (MXB1105a.15-22) παραλληλίζει την ζωή του στην *ἐσχατιὰν* και την αδυναμία του να προσφέρει βοήθεια με την ανομβρία και πλέκει έναν εύσημο παραλληλισμό σχετικά με την σύγκριση του Ιλισού και Κηφισού με τον Νείλο: *Νεφέλαι μὲν ἡμεῖς λογικαί, ἐξ ἐσχάτου τῆς γῆς ἀναρρηγνύμεναι καὶ τῷ ἀξιώματι τοῦ πληρώματος ὑπεράνω φορούμεναι, οὐδὲ ὀμβροτόκοι καὶ ὑδάτων οὐρανίων ἐγκύμονες, ἄνυδροι δὲ μᾶλλον καὶ ὑπ' ἀνέμων παραφερόμεναι. Καὶ ποταμοὶ μὲν εἶναι τε καὶ λέγεσθαι βουλόμεθα εἰ μὴ καὶ πελαγίζοντες κατὰ τὴν προφητείαν ὡς Νεῖλος, ἀλλὰ μετρίως γοῦν καὶ ποτε κατὰ τὸν ἐγγώριον τουτονὶ Ἰλισσὸν ἢ Κηφισὸν ῥέοντες, πολλοῦ δέ, ἵνα μὴ λέγω τοῦ παντός, ἐλλείπομεν. Η πνευματική ολιγωρία των πολιτών επισημαίνεται στο σύνολο των *Κατηχήσεων* μέσα από νοθεσίες για επιστροφή στον ορθό δρόμο (βλ. υπ. 77).*

87. Κατήχηση 12, MXB2031.10-16.

THE *CATECHISMS* OF MICHAEL CHONIATES
DATING AND HISTORICAL APPROACH

The *Catechisms* of Michael Choniates, archbishop of Athens, are included in Spyridon Lampros' Archive, who first studied the sources in 1906, and transcribed the texts from the manuscript Mosquensis Synodalis 218 (olim 230) and 219 (olim 262). Although he prepared a critical edition, he did not proceed with publishing. Eventually, his work has been digitized, and the researcher can visit the Archive online through the website of the Laboratory of Digital Recording of the Public and Private Life of the Byzantines of the University of Athens (<http://lamprosarcheio.arch.uoa.gr>).

The *Catechisms* are mainly, yet not exclusively, works of religious ethics; they also address the socioeconomic issues of the city of Athens at the end of the 12th century, and thus can be used as a supplementary source for this period. Indeed, the *Catechisms* offer a comprehensive account of the burdens endured by the Athenians, caused by the exploitative activities of state tax officers, usurers and pirates. On a different perspective, Choniates argues how adverse social conditions, such as poverty, immigration, and land trespassing, modulate the social fabric and interpersonal relations. Although many of these issues are omitted or very briefly mentioned in other texts, they are clarified in the *Catechisms*.